

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра філософії та релігієзнавства

Магістерська робота

(освітній ступінь – «магістр»)

на тему: **«Концепція внутрішньої часосвідомості у феноменологічній
філософії»**

Виконала: студентка 2-го року навчання,
спеціальності 033 Філософія
Коломійченко Вікторія Валеріївна

Керівник: Кебуладзе Вахтанг Іванович
доктор філософських наук, професор

Рецензент _____
(прізвище та ініціали)

Магістерська робота захищена
з оцінкою «_____»
Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	С. 3–9
РОЗДІЛ I. Передумови виникнення феноменологічної концепції внутрішньої часосвідомості.....	С. 10–32
1.1. Концепції часу та внутрішньої часосвідомості в історичному просторі.....	С. 10–20
1.2. Теорія Ф. Brentano про виникнення часу.....	С. 20–32
РОЗДІЛ II. Феноменологічна концепція внутрішньої часосвідомості Е. Гусерля.....	С. 33–68
2.1. Іntenційність свідомості та часові об’єкти в феноменологічній концепції Е. Гусерля.....	С. 33–44
2.2. Пам’ять та уява в феноменологічній концепції внутрішньої часосвідомості Е. Гусерля.....	С. 44–59
2.3. Конститування часу в феноменологічній концепції внутрішньої часосвідомості Е. Гусерля.....	С. 59–68
РОЗДІЛ III. Впливи феноменологічної концепції часосвідомості на подальший розвиток філософії і гуманітарних наук.....	С. 69–92
3.1. Концепція часосвідомості Е. Гусерля в теорії соціальної дії А. Шюца.....	С. 69–81
3.2. Рецепція концепції внутрішньої часосвідомості Е. Гусерля у феноменології сприйняття М. Мерло-Понті.....	С. 82–92
ВИСНОВКИ.....	С. 93–100
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	С. 101–107

ВСТУП

Актуальність теми. Осмислення простору та часу є наскрізною проблематикою в історичному горизонті розвитку ідей людства. Світ існування фізичних явищ нормується точними науками, в яких пролите світло на основні засади функціонування фізичних тіл у реальному світі, та вони описують їх склад, розмір, швидкість пересування тощо. Вирішення питання сприйняття реально існуючого світу свідомістю людини та питання джерел цих нематеріальних корелятив речей реально існуючого світу є завданням філософії.

Важливість аналізу феноменологічної концепції часосвідомості Едмунда Гусерля полягає у тому, що вона виводить розуміння сприйняття часу на інший рівень, який якісно відрізняється від поглядів, наприклад, емпіриків (Дж. Лок, Д. Г'юм, В. Джеймс, Ф. Brentano). Через розширення площини свідомості до її трансцендентальних коренів Е. Гусерль акцентує увагу на понятті часу не на як сталій послідовності, а на як на постійному процесі конституювання. Основні засади концепції Е. Гусерля викладені в праці “Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins” («До феноменології внутрішньої часосвідомості»), що основана на лекціях 1904–1905 років. Згадана праця мала великий вплив на його учнів та послідовників його думки (А. Шюц, М. Мерло-Понті).

На даний момент «До феноменології внутрішньої часосвідомості» Е. Гусерля не має українського перекладу та концепція внутрішньої часосвідомості не становила окремого предмету наукового дослідження на теренах України, що обумовлює актуальність детального аналізу цієї праці Е. Гусерля для визначення її місця та значення в контексті феноменологічної філософії.

Стан наукової розробки теми. Феноменологічний метод становив великий інтерес ще за життя Е. Гусерля та першими його послідовниками були його учні та асистенти, зокрема М. Гайдеггер та Е. Штайн редагували та випустили лекції “Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins” у 1928 році.

Концепція часосвідомості Е. Гусерля постає частиною компаративних монографій присвячених проблемі часу в феноменології поряд з теоріями Е. Маха та Б. Больцано (Berg, 2015), або В. Ляйбніца (Sieroka, 2015). Також деякі монографії розглядають теорію Гусерля в історичному просторі поряд з візіями М. Мерло-Понті та М. Гайдеггера (Kelly, 2016), або з точки погляду специфічного теперішнього В. Джеймса (Gallagher, 1998). Часосвідомість Гусерля окремо розглядається в наукових статтях (Dimitriu, 2014; Dastur, 2000; Sokolowski, 1964; Sokolowski, 1970; Thomé, 2013). Також існує окремий англomовний словник термінології Гусерля (Moran & Cohen, 2012) та дослідження щодо розвитку думки про часосвідомість в історичному просторі, що включають в себе теорію Гусерля (Andersen, 2009; Daiton, 2010; Kelly, 2005; Klincewicz, 2013).

Деякі дослідження теорії Ф. Brentano розроблені науковцями, що робили переклади його праць (McAlister, 1976; Smith, 1987). Також, випущені збірки праць присвячені Ф. Brentano (редактори: Kraus, 1919; McAlister, 1976; Jacqueline, 2004; Kriegel, 2017), в яких окремі розділи адресовані саме проблемі часу та часосвідомості (Stumpf, 1919; Kraus, 1976; Mulligan, 2004; Fréchette, 2017). Теорія Ф. Brentano досліджується у розрізі філософії свідомості (Chisholm, 1981; Fiset, 2015; Thomasson, 2000; Klincewicz, 2013).

Існують дослідження щодо варіантів реценції концепції часосвідомості Гусерля в М. Мерло-Понті (Aguar de Sousa, (n.d.); Al-Saji, 2009; Sallis, 1971; Toadvine, 2016) та А. Шюца (Belvedere, 2007; Barber, 2018; Trujillo, 2018).

Феноменологічна філософія досліджувалась у сучасному вітчизняному просторі такими науковцями, як В. Кебуладзе, А. Вахтель, Т. Журавлева, Є. Причепій, С. Кошарний, І. Бичко, А. Синиця.

Початок розробки феноменологічної тематики припав на 1960–1970 роки з радянських часів. Одні з перших кроків в дослідженні феноменологічної філософії в Україні були зроблені Є. Причепієм (Причепій, 1971). Він приділяє увагу початковим поглядам Гусерля, щодо обґрунтування логіки та математики,

систематизує методологічні принципи феноменології та показує суперечності онтологічного вчення, де звучить також і критика теорії Гусерля, як такої що має «суб'єктивно-ідеалістичний характер».

Тематику поняття життєсвіту, ідей генетичної феноменології розглядає С. Кошарний в своїх статтях (Кошарний, 1996; Кошарний, 1998) та монографії, присвяченій та феноменологічній теорії загалом, включно з часосвідомістю (Кошарний, 2005).

Детальний аналіз праць та філософського методу Е. Гусерля можна знайти в монографіях дослідника В. Кебуладзе (Кебуладзе, 2020; Кебуладзе, 2021) та статтях (Кебуладзе, 2012). Також в його працях можна знайти дослідження щодо А. Шюца (Кебуладзе, 2015) та М. Мерло-Понті (Кебуладзе, 2013). У 2004 році випущений переклад В. Кебуладзе «Структури життєсвіту» А. Шюца & Т. Лукмана, а в 2020 році переклад праці Е. Гусерля «Ідеї до чистої феноменології та феноменологічної філософії». В своїх роботах В. Кебуладзе розкриває феноменологічний метод та особливості функціонування свідомості в теорії Гусерля, розглядає феноменологічний метод з точки зору досвіду людини та експлікує його складові. В інших своїх статтях та працях дослідник приділяє велику увагу інтенційності свідомості, пасивній синтезі, емпіричному та трансцендентальному рівням свідомості.

Проблему натуралізації феноменології досліджено в дисертаційній праці А. Вахтеля (Вахтель, 2017) та в 2022 році випущений його переклад «Картезіанських медитацій» Е. Гусерля.

Концепцію часосвідомості Е. Гусерля можна знайти в дисертаційній роботі присвяченій проблемі часу в Т. Журавлевої (Журавльова, 2004), також дослідниця випустила компаративну статтю щодо теорії Гусерля та Brentano (Журавльова, 2011).

Таким чином, концепція внутрішньої часосвідомості Е. Гусерля на вітчизняних теренах була розглянута тільки в загальному контексті праць Е.

Гусерля та сама концепція залишається недостатньо дослідженою, тому потребує окремого аналізу, що запропонований в даній роботі.

Об'єктом даної магістерської роботи є проблема конституювання часу у свідомості людини.

Предметом дослідження є концепція внутрішньої часосвідомості у феноменологічній філософії.

Мета даної магістерської роботи полягає в тому, щоб дослідити фундаментальні засади процесу конституювання часу у свідомості в концепції засновника феноменології Е. Гусерля та подальше застосування цієї концепції у феноменологічній філософії.

Для здійснення мети необхідним є вирішити такі **завдання**:

1. Проаналізувати динаміку еволюції філософської думки, а саме поглядів на сприйняття часу свідомістю людини.
2. Дослідити філософські теорії свідомості, в яких розкрита тематика сприйняття та конституювання часу у свідомості, що передували феноменологічній концепції часосвідомості.
3. Виявити основні засади функціонування свідомості та часосвідомості у феноменологічній філософії.
4. Розкрити диференціацію рівнів свідомості в теорії Е. Гусерля та пояснити конституювання часу на кожному з них.
5. Дослідити вплив та застосування концепції внутрішньої часосвідомості Гусерля.

Структура роботи відповідає меті та завданням дослідження й зумовлена логікою розкриття теми. Робота містить вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел.

В розділі I «Передумови виникнення феноменологічної концепції внутрішньої часосвідомості» досліджені витоки усвідомлення часу людиною та основна увага зосереджена на концепції внутрішньої часосвідомості Ф. Brentano, що мала безпосередній вплив на теорію Е. Гусерля.

В розділі II «Феноменологічна концепція внутрішньої часосвідомості Е. Гусерля» присвячений свідомості у феноменологічній філософії, поняттю інтенційності у феноменології та концепції внутрішньої часосвідомості Е. Гусерля.

Розділ III «Впливи феноменологічної концепції часосвідомості на подальший розвиток філософії і гуманітарних наук» розкриває впливи феноменологічного методу на подальші філософські дослідження щодо соціальної дії та у феноменології сприйняття.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Дана робота відповідає до доксографії, історії ідей та історії проблем. Робота відповідає принципам системності, цілісності, об'єктивності, аргументованості, діалогізму. При написанні роботи були використані структурно-логічний, структурно-генетичний, функціонально-системний та критичний підходи. В роботі використані методи аналізу та синтезу, герменевтичний та діалектичний методи, історико-генетичний та компаративний методи, а також діахронічний аналіз.

Джерельна база складається з першоджерел та дослідницької літератури. Першоджерелами в даній роботі виступають праці Св. Августина, Ф. Brentano, М. Гайдеггера, Р. Гросетеста, Е. Гусерля, В. Джеймса, І. Канта, М. Мерло-Понті, А. Шюца, Т. Лукмана, В. Штерна. Дослідницька література розкриває тематику та пропонує власну оптику на проблематику запропоновану в джерелах.

Основна праця Е. Гусерля, що була використана автором для дослідження його концепції є «До феноменології внутрішньої часосвідомості» (1966 р.). Також були використані такі праці Е. Гусерля, як «Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії» (2020 р.), «Картезіанські медитації» (2021 р.), «Логічні дослідження» (2005 р.), «Криза європейських наук» (1954 р.). Для відтворення ідейного контексту була використана праця Ф. Brentano «Психологія з емпіричної точки зору» (1874 р.) та «Філософські дослідження, щодо часу, простору та континууму» (1988 р.).

Для визначення континуальності думки щодо сприйняття часу в історичному контексті автором були використані такі праці: Св. Августин («Сповідь»); І. Кант «Критика чистого розуму» (1771 р.), «Пролегомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука» (1783 р.), «Критика чистого судження» (1790 р.); Дж. Лок «Есе про людську розуміння» (1705 р.); Д. Г'юм «Трактат про людську природу» (1739 р.); Т. Райд «Есе про інтелектуальну силу людини» (1785 р.); В. Джеймс «Принципи психології» (1890 р.); А. Бергсон «Час та вільна воля» (1889 р.).

Для дослідження впливу концепції внутрішньої часосвідомості Е. Гусерля були використані праці А. Шюца «Смислова побудова соціального світу» (1932 р.), «Структури життєсвіту» (1974 р.) та М. Мерло-Понті «Феноменологія сприйняття» (1945 р.), «Видиме й невидиме» (1964 р.).

Значну увагу було приділено сучасній українській літературі, що звертається до дослідження феноменологічної філософії та феноменології Е. Гусерля (В. Кебуладзе, А. Вахтель, Є. Причепій, С. Кошарний).

Задля висвітлення історичного контексту, щодо розвитку думки сприйняття часу було використано аналітичні роботи зарубіжних авторів, як Б. Дайтон, Ш. Келлі, М. Клінцевич, К. Маліган. Для аналізу теорії Ф. Brentano було використано праці А. Берга, Р. Чізмла, О. Крауса, К. Малігана, Б. Сміта, А. Томасойна, Д. Фісетта, Г. Фрешете, К. Штумфа.

Для аналізу концепції Е. Гусерля було використано дослідницьку літературу таких зарубіжних авторів Ф. Дастур, А. Гурвіча, Г. Кюнга, Д. Моран та Дж. Коена, Ц. Дімітріу, С. Галахера, Н. Сієроки, Р. Соколовськи, Д. Каірнса, С. Томе, К. Віліфорда.

Аналіз теорії соціальної дії А. Шюца можна знайти у авторів Ц. Бельведере, Дж. Трухіло, Д. Захаві. Для висвітлення феноменології сприйняття та поглядів на час М. Мерло-Понті було використано праці А. Аль-Сажі, Дж. Саліс, А. Соуза, Т. Тоадвін.

Апробацію результатів дослідження здійснено у доповіді “Edmund Husserl’s internal time-consciousness concept” на Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету» Київського національного університету імені Тараса Шевченка (International Conference The Days Of Science – 2024), що відбулася 18– 19 квітня 2024 р.. Тези доповіді опубліковано у збірнику матеріалів конференції (Kolomiichenko, 2024).

Результати дослідження підсумовано у **положеннях, що виносяться на захист:**

1. До-феноменологічні теорії як свідомості так і часосвідомості характеризувались однолінійністю свого простору, що не мала розгалуженої диференціації.
2. До-феноменологічні теорії тяжіли до емпіризму та мали на увазі репрезентативний погляд на об’єкти свідомості.
3. Концепція часосвідомості Ф. Brentano мала вагомий вплив на теорію часосвідомості у свідомості Е. Гусерля та дала поштовх роздумам щодо коріння конституювання часу.
4. Е. Гусерль через винайдення феноменологічного методу розкриває площину свідомості до емпіричного та трансцендентального рівнів, та пропонує структури цих рівнів, що переплітаються, взаємодіють між собою.
5. Фундаментальний ланцюг для конституювання часу у свідомості на будь-якому рівні полягає у нерозривній зв’язці ретенція-тепер-протенція.
6. Базовими засадами функціонування свідомості є її цілісність, єдність та інтенційність, що має на увазі спрямованість свідомості на щось та неможливість цілковитого схоплення свідомістю повного відображення реально існуючого зовнішнього об’єкта, а тільки лише його частини.
7. Час виступає синтетичною апріорною умовою існування свідомості.
8. Конституювання часу в теорії Е. Гусерля відбувається у площині продуктивної пам’яті, або фантазії.

РОЗДІЛ I

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ВНУТРІШНЬОЇ ЧАСОСВІДОМОСТІ

1.1. Концепції часу та внутрішньої часосвідомості в історичному просторі.

За точку відліку у дослідженні даної дипломної роботи автор пропонує взяти працю «Сповідь» (397-400 pp.) Святого Августина (354-403 pp.), яку Едмунд Гусерль зазначив як вкрай важливу для розуміння часу та сприйняття його свідомістю людини, в особливості XI-XXVIII частини 11-ої книги та ми розглянемо деякі з них (Husserl, 1966, s. 3). З погляду сучасності доктрина Святого Августина може бути віднесена до презентистських теорій.

I частина 11 книги розпочинається з сумнівів Августина щодо того, чи може людина встановити зв'язок з Богом: «...оскільки Ти вічний, Ти не знаєш того, що я кажу Тобі? Або: чи те, що відбувається в часі, Ти бачиш тільки в часі?» (Августин. Сповідь 11, I, 1). Скоріш за все, Августин тут має на увазі наскільки різні просторово-часові умови континуумів існування його самого, як людини, та Бога можуть стати на заваді їх спілкуванню. У даному світлі можна згадати про грецького філософа Плотіна та його теорію про еманацию Єдиного, що дала поштовх для схоластичного розуміння дискурсивної єдності Бога та людини, як двох полюсів у вигляді потойбічного макрокосму та мікрокосму окремо взятої людини, де корені думки лежать в позачасовому нерухомому русії Аристотеля (Донець, 2011, с. 136).

Вже в XV частині 11 «Сповіді» Августин визначає різницю між вічністю та земним часом через відношення земного теперішнього, майбутнього та минулого до цієї самої вічності Бога. Вічність у земному часі буде існувати тільки у вічному тепер («теперішність не має протяжності») (Августин. Сповідь 11, XXVIII, 37), що й буде земним прийдешнім, а часова тривалість, як головна характеристика земного часу, буде утворюватися через часову послідовність та

зміну тих самих часів. Щодо теперішності Августин каже: «Коли б можна було б прийняти якусь точку в часі, яка б не далася поділитися на частинки часу, хоча б вони були не знати які маленькі, то тільки цю єдину точку можна було б назвати «теперішністю», але ж ця точка так швиденько перелітає з прийдешністю в минувшину, що не триває ні однієї хвилики» (Августин. Сповідь 11, XV, 20). Тобто, на думку Августина, ланкою, що буде поєднувати земний вимір з позачасовим виміром Бога буде точка Тепер, або теперішній момент часу, так як в точці Тепер буде покладена вічність Бога.

Щодо власне самої тривалості часу, Августин розмірковує в ключі заданої задалегідь часової рамки: людина буде знати про можливу тривалість життя, або кількість місяців в році та вже з цих координат розуміти про можливий обсяг минулого та майбутнього, тобто буде мати ідею часу (Августин. Сповідь, 11, XV).

В частині XX він приходить до висновку, що буде існувати певна диференціація всередині людини, в її душі для розрізнення часу та для кожного з земних часів буде існувати своя ланка: «...три способи є в нашому дусі...Теперішність речей минулих - пам'ять; теперішність речей теперішніх - їх пряме бачення; теперішність прийдешності - це сподівання» (Августин. Сповідь 11, XX, 26).

В питанні вимірювання часу у внутрішньому світі людини Августин звертається, як і його наступники, до тривалості звучання звуків, мелодій, фраз. Частина XXVII під назвою «Яким чином вимірюємо час у нашому розумі» розглядає тривалість, «що глибоко вбилася в мою пам'ять і залишилася в ній» (Августин. Сповідь 11, XXVII, 35). Він шукає точки відліку часової тривалості та звертається до душі людини, що буде мати змогу ніби виміряти час та процес цей буде відбуватись з поворотом уваги у площину пам'яті, тобто минулого: «Якщо хтось хоче продовжити свій голос і згори визначити у своїй пам'яті його довжину, то він мовчки задумається над його триванням, він доручає це

обчислення пам'яті, а щойно тоді вимірює звук, що не звучить, хіба тільки до визначеної наперед межі», тобто межі теперішнього (Августин. Сповідь, 11, XXVII, 36).

Поняття майбутнього часу у вигляді очікування та схоплення його як завершеного акту для Августина ґрунтоване на попередньому досвіді. Дана тема розкривається в частині XXVIII під назвою «Час вимірюємо розумом». Він пояснює це так, що людина перебуваючи в певній точці тепер, знаючи, наприклад, напам'ять певну мелодію зможе створити очікування майбутньої цілісності відтворення цієї мелодії, яка перейде згодом в минувшину. Можна сказати, що розглянуте очікування майбутнього розглядається в невідривному зв'язку з минувшиною з точки тепер (Августин. Сповідь 11, XXVIII, 37-38).

До наступного періоду становлення думки про сприйняття людиною часу можна віднести Джона Лока (1632-1704 рр.) та Девіда Г'юма (1711-1776 рр.), теорії яких можна віднести до реалізму (Dainton, 2010).

В праці «Досвід про людське розуміння» (1689 р.) Дж. Лок звертається до прото-наукових даних, де він спостерігає за рухомим об'єктом, наприклад, гарматним ядром, який при досить швидкому русі по колу у свідомості буде виглядати як коло, а не окремі зупинки об'єкта в тепер-точках (Dainton, 2010; Kelly, 2005; Locke, 1975). В частині XIV «Ідея тривалості та її прості форми», Лок говорить про час як послідовність, наступність одна за одною подій або ідей, де «дистанція між будь-якими частинами послідовності, або між появою будь-яких двох ідей в нашому розумі, це є тим, що ми називаємо тривалістю» (Locke, 1975, р. 165).

Критик Томас Рід (1710-1796 рр.) зауважує, що для Лока важливою є сама послідовність та зміна подій, так як саме зміна дозволяє побачити минуле, що відбулось. Для Лока за питання постають також самі паузи між змінами об'єктів, які також можуть, на його думку, мати власну тривалість. Т. Рід зазначає, що для

Лока у сприйнятті послідовності необхідне обов'язкове залучення пам'яті (Dainton, 2010; Reid, 1785).

Концепція Девіда Г'юма може бути віднесена до конструктивізму, та як і теорія Дж. Лока спирається на послідовність сприйнятих свідомістю подій. Він звертається до пояснень руху об'єкта по колу Дж. Лока, та на прикладі шматка вугілля говорить про цілісність сприйняття руху, особливо швидкого. В своєму «Трактаті про людську природу» (1739 р.) Г'юм пише: «Тепер як час складається з частин, які не-співіснують; незмінний об'єкт, з того часу як він не продукує ніяких спів-існуючих вражень, продукує нічого, що може давати нам ідею часу; та отже, що ідея часу мусить виникати з послідовності змінних об'єктів, та час в його першій появі ніколи не може виникати з такої послідовності» (Hume. Treatise 1.2.3.8, pp. 35–36).

Також, щодо відчуття часу Г'юм говорить: «... П'ять зіграних нот на флейті дає нам враження та ідею часу; тому час не є шостим чуттям, що презентує самого себе у процесі слухання, чи будь-якого іншого відчуття» та «...неподільні моменти часу мають бути наповнені реальними об'єктами, або присутністю, послідовність яких формує тривалість, та робить її можливою для сприйняття розумом» (Hume. Treatise 1.2.3.10, pp. 36-37).

Г'юм приходиться до висновку, що презентаціям в розумі сприйнятих об'єктів будуть відповідати ідеї, та наприклад для самого часу в розумі буде відповідати ідея часу, та ця ідея також буде мати власну тривалість (Daiton, 2010).

Головна думка, що стосується Лока та Г'юма полягає в сприйнятті часу як певної послідовності досвідів у свідомості, будь-то ідей чи реально існуючих об'єктів та подальше утворення через ці досвіди часової послідовності. Тобто час є рух, який можна виміряти завдяки проміжкам між змінами розташування об'єкта, але за таких умов виникає питання того, як можливо виміряти час у свідомості, якщо об'єкт постає без змін, але час триває (Daiton, 2010).

За таких умов прикладом розуміння часу, як послідовності, може бути ситуація досить рідкого розладу мозку, акінетопсії, яку описує дослідник М. Клінцевич. Дане захворювання відповідає неможливості людини розрізняти рухи та в наслідок цього людина буде мати складнощі зі сприйняттям тривалості. Сприйняття часу здорової людини буде відрізнятись від сприйняття людини зі згаданим розладом (Klincewicz, 2013, p. 41).

Наступна визначна постать, яка досліджувала поняття часу є Імануель Кант (1724-1804 рр.). Його монументальна праця «Критика чистого розуму» (1781 р.) містить концепцію функціонування часу. Кант притримується ідеї, що тільки через досвід можна отримати інформацію щодо часовості об'єкта. Та цей досвід буде збережений у вигляді репрезентацій, що і будуть дозволяти людині відстежувати певну послідовність зміни об'єкта та як наслідок часу (Daiton, 2010).

Для Канта поняття трансцендентального часу є *a priori* даність та «лише у ньому можлива вся дійсність явищ» (Кант, 2000, с. 62) . Через зміну об'єктів людина зможе сприймати часову послідовність минуле-теперішнє-майбутнє та одночасне їх існування буде можливим, але ці «різні часи суть лише частини того самого часу» (Кант, 2000, с. 63), тобто уявлення про час складається від конкретного споглядання у певний момент, але також час є «формою внутрішнього чуття» (Кант, 2000, с. 64). Також, як і попередні дослідники, він говорить про відокремленість об'єктів від самого часу - тобто час не є характеристикою об'єкта як такого, бо «він не належить ні до форми (*Gestalt*), ні до положення...», а більше відповідає поняттю його руху (Кант, 2000, с. 64). З суб'єктивної точки зору, з позиції внутрішнього усвідомлення часу людиною, він припускає, що «час є лише суб'єктивна умова, яка вможливорює всі наші споглядання» та дана *a priori* (Кант, 2000, с. 64). Він описує час як послідовність, утворювану у свідомості, що набуває характеру лінії з послідовних частин одного виміру (Кант, 2000).

Цікавим є те, що він каже, що «частини лінії її існують усі нараз, тоді як частини часу - завжди одна після одної» (Кант, 2000, с. 64), що можна порівняти з однією великою кіноплівкою, де всі її кадри існують одночасно, але окремий кадр завжди буде розташований між двома іншими, тобто «змінюється не сам час, а щось у часі» (Кант, 2000, с. 68), а сам час буде зберігати єдність. Тобто таке відношення виникає тільки у зовнішньому спогляданні. За Кантом «час є виключно суб'єктивною умовою нашого (людського) споглядання... і сам по собі, поза суб'єктом, є ніщо» (Кант, 2000, с. 65). Тобто поняття речей самих по собі, абстрагованих від зовнішніх обставин та всіх чуттєвих даних не буде мати можливості знаходитись в якомусь часі. Тільки особисте сприйняття речі в об'єктивно «емпіричній реальності» дозволяє часу ніби утворюватися, тому і виникає розуміння об'єктів як явищ, що будуть апіорно перебувати у часі. Кант говорить, що «час є дійсним не як об'єкт, а як спосіб розглядати мене самого як об'єкт» (Кант, 2000, с. 66) та час, як емпірична реальність, буде «умовою всякого досвіду» (Кант, 2000, с.61).

Також він ставить умову цілісності свідомості: «Синтетична єдність свідомості є, отже, об'єктивною умовою всякого пізнання, і не лише того, котрого я сам потребую, щоб пізнати об'єкт, - кожне споглядання має підлягати їй, *аби стати об'єктом для мене*, бо в інший спосіб і без цього синтезу розмаїття не поєдналося б у свідомості», каже І. Кант (Кант, 2000, с. 108).

В своїй праці «Критика чистого розуму» І. Кант також звертається до сприйняття досвіду та умов цього процесу, що полягають саме в часі, як апіорній умові існування явищ. Тут він виділяє «три модуси часу - це *тривкість, наступність і співіснування*» (Кант, 2000, с. 149).

В іншій своїй роботі «Пролегомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука» (1783 р.) Кант описує сприйняття зовнішніх об'єктів свідомістю, та говорить, що людина, сприймаючи емпірично об'єкт, створює його аналог у внутрішньому просторі власної свідомості. Цей аналог, копія

реального зовнішнього об'єкта, буде власноруч наділена певною субстанцією з власної уяви людини, людина тільки зможе здогадуватись про сутність цього об'єкта у свідомості, що буде предикативом існування справжнього об'єкта. Розум створює ці об'єкти у внутрішньому просторі людини самостійно та вони можуть як співпадати з емпіричним досвідом людини - так і ні. Та якщо об'єкт існує на фізичному рівні та має цю внутрішню субстанцію, субстанція на рівні розуму існувати не буде. Як явища насправді існують тільки зовнішні емпіричні об'єкти, а у розумі, наприклад Я, як явище не буде існувати: «Чисті поняття розсуду цілковито не мають жодного значення, якщо їх віддалити від предметів досвіду і захотіти віднести до речей самих по собі (noumena). Вони слугують нібито лише для того, аби символізувати явища, щоб їх можна було читати як досвід; засади, які виникають із відношення тих понять до чуттєвого світу, слугують нашому розсуду лише для досвідного вжитку; далі, поза ним вони суть довільні пов'язання без об'єктивної реальності і можливість їх не можна ані пізнати а ргіогі, ані потвердити їхнє відношення до предметів якимось прикладом, або бодай зробити зрозумілим, бо всі приклади можуть бути запозичені лише з якогось можливого досвіду, отже, і на предмети тих понять не можна натрапити ніде інде, як тільки в можливому досвіді» (Кант, 2015, с. 48).

Кант в своїй теорії розрізняє поняття досвіду та їх репродукції, що будуть змістовно відрізнятись одне від одного (Klincewicz, 2013, р. 43).

В іншій своїй праці «Критика сили судження» (1790 р.) І. Кант він говорить про часову послідовність, як про необхідну умову існування свідомості та схоплення людиною ніби частини зовнішнього часу, що постає регресом у вигляді закріплення тепер точки. Та таке співсхоплення виступає «суб'єктивним порухом сили виображення, через що воно вдається до насилля над внутрішнім чуттям» (Кант, 2022, с. 128).

Тобто Кант описує необхідність цілісного сприйняття досвіду, коли попередній досвід щодо певного суб'єкта не буде викинутий, але

репрезентований один за іншим. Дослідник Ш. Келлі описує цілісність сприйняття на прикладі мелодії, яке для Канта буде полягати саме в тому, що остання презентація останньої ноти в мелодії буде доповнюватись репрезентаціями останніх чотирьох (Kelly, 2005, p. 228).

Наступна візія, яка мала вплив на розвиток думки щодо сприйняття часу, належить автору теорії потоку свідомості Вільяму Джеймсу (1842-1910 pp.). В 1890 році була випущена його праця «Принципи психології» та 15-й її розділ присвячено саме внутрішньому (англ. “internal”) сприйняттю часу (James, 1890).

Необхідною умовою існування свідомості та утворення часової послідовності він виокремлює саме її цілісність, що буде фундаментом для її неперервних, нерозривно пов’язаних між собою сприйнятів людини, які будуть утворювати потік (англ. “flow”). Він говорить про нерозривність точки тепер з минулим та майбутнім: *«Знання якоїсь іншої частини потоку, минулого чи майбутнього, близького чи віддаленого, завжди змішується з нашим знанням про теперішнє»* (James, 1890, p. 606).

Точка тепер для нього пов’язана з минулим та не є чимось гострим, або «заточеним» (англ. “knife-edge”). Саме ж відчуття (англ. “sensation”) буде виступати для Джеймса лише як «абстракція» свідомості з подальшою «репрезентацією об’єктів з певним рівнем складності» (James, 1890, pp. 608-609). Складність цих репрезентацій у свідомості буде полягати в тому, що вони є пов’язаними одна з одною - минуле буде наступати на теперішнє та сприйнятись ніби «ехо». При чому репрезентації не будуть існувати без реальних відчуттів: *«ми не можемо інтуїтивно уявити тривалість (прим. автора “duration”), як ми і не можемо інтуїтивно уявити тяглість (прим. автора “extention”), яка не має ніякого чуттєвого змісту»*, та наводить приклад людини з заплющеними очима, що буде все одно мати сприйняття власного дихання та серцебиття (James, 1890, p. 620). Сприйняття часових рамок початку та кінця певної репрезентації будуть синтетичними актами свідомості та такі часові одиниці-акти свідомості будуть

дискретними. Також Джеймс озвучує думку, що буде продовжена і в Е. Гусерля, що: «*Послідовність почуттів* (прим. автора “feelings”)... *це не відчуття послідовності*», тобто він розрізняє об’єкт схоплення та акт схоплення об’єкта, та самі акти можуть в подальшому бути об’єктами (James, 1890, p. 628).

Для розрізнення минулого та майбутнього Джеймс вирізняє у свідомості площину пам’яті та сподівань відповідно. Загалом В. Джеймс звертається до класифікації Е. Р. Клея (E. R. Clay, що є псевдонімом Р. Келлі або E. Robert Kelly) та говорить про чотири типи часу свідомості: «очевидне минуле (прим. автора obvious past), позірне теперішнє (прим. автора “the specious present”), реальне теперішнє (прим. автора “the real present”), та майбутнє (прим. автора “the future”)» (James, 1890, p. 609).

Джеймс розвинув думку щодо розуміння точки часу, як «позірне тепер», або специфічне теперішнє, що відповідає певного роду сукупності часової перспективи бачення у тільки-но минуле і можливе майбутнє з точки тепер, нерозривному поєднанні минуле-тепер-майбутнє в одній часовій точці (James, 1890).

При такому погляді у минуле виникає необхідність вирізнити минуле, як давнину від такого тільки-но промайнулому минулого, що необхідно кріпитись до точки специфічного, або позірного тепер. Тому такі репрезентації минулого, що будуть кріпитись до позірного тепер та репрезентації минулого, як репродуктивної пам’яті, будуть двома різними типами репрезентацій, що пояснює розрізнення двох типів пам’яті. Внутрішня тривалість для Джеймса також визначена як наступність переживань у свідомості, їх зміна. Він зауважує, що «слух є чуттям за допомогою якого найчіткіше здійснюється поділ тривалостей», так як зміну точки «тепер» є найлегшим розрізнити (James, 1890, p. 611).

В своїй праці В. Джеймс наводить цитату психолога Джеймса Варда (1843-1925 рр.), що пояснює часову послідовність та розташування часу у ній: «Ми

можемо, якщо ми репрезентуємо послідовність як лінію, репрезентувати одночасність як другу лінію під прямим кутом до першої; ....Тепер, це з основною лінією є тим, що ми маємо робити для трактування часу як він є, та з останньою у трактуванні нашої інтуїції часу, в якій тільки як перспектива дистанції репрезентацій, ми обмежені до ліній в площині під прямим кутом до актуальної лінії глибини. В послідовності подій, або чуттєвих вражень (*sense-impressions*), A B C D E . . . , присутність B означає відсутність A та C, але презентація цієї послідовності залучує одночасну присутність в певного режиму (*mode*) або інших двох або більше презентацій A B C D. В реальності, минуле, теперішнє, та майбутнє є різницями в часі, але в презентації все це кореспондує до цих відмінностей в свідомості одночасно» (James, 1890, p. 629; Ward, 1886, p. 64). Тобто можна сказати, що тут має місце глибина репрезентацій свідомості та певного роду схематичне пояснення сприйняття в точці тепер модифікованих репрезентацій минулого досвіду.

Сучасник Е. Гусерля, Анрі Бергсон (1859-1941 р р.) у праці «Час та вільна воля» (1889 р.) говорить, що «коли ми говоримо про *час*, загалом ми думаємо про гомогенний посередник в якому наші свідомі стани розташовані поруч один з одним у просторі таким чином, щоб утворити дискретну множину» (Bergson, 1950, p. 90) ¹, тобто час - це зміна станів свідомості у певному цілісному просторі. Загалом, в цій праці лунають думки про можливість від'єднати зовнішній світ від внутрішнього світу свідомості та чи залишиться при таких обставинах час. Він приходить до висновку, що час та саме навколишній простір є неодмінно поєднаними поняттями, так як навіть для символічного уявлення лінії часу є необхідним уявити простір, в якому ця лінія буде розташовуватись. «Чиста тривалість є формою, в якій послідовність наших

---

¹ Переклад з французької Ф. Погсона: "Now, let us notice that when we speak of time, we generally think of a homogeneous medium in which our conscious states are ranged alongside one another as in space, so as to form a discrete multiplicity" (Bergson, 1950, p. 90).

свідомих станів мається на увазі, коли наше еґо дає собі *жити*, коли воно повторюється з відокремлення від його теперішнього стану його минулих станів» (Bergson, 1950, p. 100) ², або Бергсон також говорить: «Коротше кажучи, чиста тривалість буде нічим іншим як послідовністю якісних змін, що перетворюються та проникають одне в інше, без чітких контурів, без будь-якої тенденції екстерналізувати самих себе у відношенні одне до одного, без будь-якого зв'язку з числами: вона буде чистою гетерогенністю» (Bergson, 1950, p. 104) ³. Бергсон пояснює, що утворюючи однорідність з певної кількості змін обов'язково буде утворюватися простір цих змін, які символічно будуть в ньому репрезентовані. Внутрішня ж тривалість часу у свідомості буде за Бергсоном «нічим іншим, як переплавленими один в інший станами свідомості», каже Б. Дайнтон (Dainton, 2010). Дослідник зауважує, що Бергсон йде проти сінематичного розуміння тривалості у свідомості, а в пізніших працях «Матерія та пам'ять» (1896 р.) йде до висновку, що «примітивні форми *durée* можна знайти в усіх матеріальних речах, навіть у найпростіших частинках та полях», зауважує Б. Дайнтон (Dainton, 2010). Тобто поняття тривалості та загалом часу за Бергсоном буде повністю залежати від розташування об'єкта у просторі, з якого і буде впливати час.

Прослідкувавши історичну динаміку думки у розумінні внутрішнього сприйняття людиною часу, можна відстежити такі основні його кореляти, як наприклад розуміння часу як послідовності презентацій у свідомості у різних модифікаціях та можливих точках відліку. Також відбувається виокремлення теперішнього часу у певну точку дійсності-реальності, що може бути сприйнята як і мить реальності, так і як така, що містить у собі минулий та теперішній часи.

---

² Переклад з французької Ф. Погсона: "Pure duration is the form which the succession of our conscious states assumes when our ego lets itself live, when it refrains from separating its present state from its former states" (Bergson, 1950, pp. 100).

³ Переклад з французької Ф. Погсона: "In a word, pure duration might well be nothing but a succession of qualitative changes, which melt into and permeate one another, without precise outlines, without any tendency to externalize themselves in relation to one another, without any affiliation with number: it would be pure heterogeneity" (Bergson, 1950, p. 104).

Також, йде наголос на необхідність цілісності свідомості як певного простору, що буде забезпечувати утворення часової послідовності сприйнятих об'єктів.

1.2. Теорія Ф. Brentano про виникнення часу

Франц Brentano (1838-1917 рр.) - німецький філософ та психолог, який справив найбільший вплив на формування феноменологічної концепції та на її засновника Едмунда Гусерля, якого він називав своїм вчителем (1859-1938 рр.) (Причепій, 1971).

Основною працею Brentano можна вважати «Психологія з емпіричної точки зору» (1874 р.) та Мартін Гайдеггер (1889-1976 рр.) називає її такою, «що представляє собою унікальну суміш аристотиле-схоластичного філософування та сучасного картезіанського дослідження» (Heidegger, 1985, p. 128).

У Вютцбургський період (1867 р.) Ф. Brentano читав лекції з Метафізики, де він говорив про те, що метафізичне поняття субстанції (англ. “substance”) може бути покладено у зміст реально існуючої речі тільки завдяки розуму (Fréchette, 2017). В даному контексті поняття субстанції буде вірогідніше за все відповідати його сучасному україномовному перекладу «усія», яке далі буде використано в тексті (Панич, 2016, с. 35). Г. Фрешет зазначає, що Brentano пояснює поняття усії як таке, що «не може втратити просторові або часові властивості» (Fréchette, 2017). Тобто акциденціями усії, говорячи мовою метафізики Аристотеля, будуть такі поняття як простір і час. Кожна річ буде мати певні окремі властивості метафізичної усії у світі речей та саме усія буде такою, що не буде втрачати темпоральних властивостей (Fréchette, 2017; Smith, 1987).

Простір та час мають власну континуальність та є нерозривно пов'язаними, поняття континуума Brentano «не складається з дискретних атомів та таких, що *потенційно* нескінченно діляться» (Fréchette, 2017). Мова тут йде про визначення меж як простору, так і часу - меж часу в реальному світі за Brentano не існує. Г.

Фрешет описує розуміння Brentano як: «...Простір і час є різними типами континуальності: простір є ідеальним континуумом або реальністю (*fertige Wirklichkeit*)», так як всі точки його існують в реальній дійсності, а час є «неідеальним континуумом (*unfertige Wirklichkeit*), в якому тільки Тепер-точка даної тривалості є реальною» (Fréchette, 2017). Тобто ситуація відповідає тому, що реальність буде існувати тільки в теперішньому часі в певній точці існування тут і зараз.

Brentano наголошує не тільки на точці тут-тепер, що існує реально, але й на неперервності цієї точки з іншими моментами часу: «Просто як точка, будь вона просторова чи темпоральна, не може бути виокремлена окремо від себе, тому що це тільки межа, тому вірогідно сприйняття не може існувати саме для себе в окремій ізольованій точці часу, тільки но як редукована до темпорально точного сприйняття... Все інше, що є темпоральним, існує тільки в певній точці, не існуючи ізольовано в цій точці, в силу зв'язку в нескінченно малому переході між тим що є минулим та майбутнім» (Brentano, 1988, p. 93).⁴

Г. Фрешет вважає, що нерозривний зв'язок простору і часу, як акциденцій усії та такого роду метафізичний взаємозв'язок речей та їх нематеріальних корелятивів призводить до діалектичного зв'язку часу і простору як характеристиками загального світу з внутрішнім світом людини, який буде утворюватися через ніби синхронізацію зовнішніх показників з внутрішніми через свідомість, як функцію. Тобто усвідомлення загального часу і простору буде відбуватись через нерозривний зв'язок внутрішнього світу людини як частини зовнішнього світу та не може бути тим, що може бути даним через особистий досвід (Fréchette, 2017). Дослідник Деніс Фізет зауважує іншу точку

---

⁴ Переклад з німецької Б. Сміта: "Just as a point, whether it is to be spatial or temporal, cannot be set apart for itself because it is a mere boundary, so also perceiving cannot possibly exist for itself in a single isolated point in time so as to be reduced to a temporally punctual perceiving. . . . Everything else that is temporal exists only in a point without existing isolated in this point-in virtue of the connection in infinitesimal transition with what is past and future" (Brentano, 1988, p. 93; Berg, 2015, p. 265).

зору у Пауля Берньє, та сперечається з тезою, що свідомість буде виконувати реляційну, або транзитивну функцію та говорить, що в теорії Brentano існує внутрішня можливість психічних актів мати власні характеристики (Fisette, 2015).

Свідомість у призмі погляду Ф. Brentano визначається як ментальний феномен, що характеризується неіснуванням його об'єктів та їх інтенційністю («те що схоласти середньовіччя називали інтенційним неіснуванням об'єкта», пояснює Brentano) (Brentano, 1874, s. 115). Також, свідомість прирівнюється до ментального акту, який не може бути здійснено у просторі несвідомих станів, тобто ментальні акти відбуваються тільки у площині свідомості, в якому також буде відбуватись самоусвідомлення (Thomassoïn, 2000, p. 191). Ментальний акт за Brentano буде дорівнювати презентації та є нерозривно пов'язаний з фізичним актом думки (нім. "Vorstellung"), а сам акт презентації буде мати за об'єкт самого себе, як його «вторинний об'єкт» (Chisholm, 1981).

Тут можна навести цитату Brentano: «Ми можемо назвати тон первинним (прим. автора "primäre") об'єктом слуху, а сам слух вторинним об'єктом слуху. Тому що вони обидва вони зустрічаються в одному моменті часу, але за природою речей тон виникає раніше. ... Тон являється слуху у вигляді істинного значення та будучи таким як він є, здається сам собі випадково (прим. автора "nebenbei") та схоплене як щось додаткове (прим. автора "als Zugabe") (Brentano, 1874, s. 167)

Щодо внутрішньої і зовнішньої перцепції, Родерік Чізм, досліджуючи Brentano говорить, що «внутрішня перцепція є завжди причиною судження з очевидністю про його власний інтенційний акт», а зовнішня перцепція буде аналогом безпосереднього відчуття (Chisholm, 1981, p. 6).

Розуміння поняття інтенційності буде становити собою основу майбутньої теорії Е. Гусерля та Brentano визначає її як характеристику ментальних актів. Наприклад, М. Гайдеггер щодо коренів переосмислення поняття інтенційності говорить: «Brentano говорить про інтенційне неіснування об'єкта. Кожен

прожитий досвід спрямовує себе через щось таким чином, що змінюється відповідно до певного характеру досвіду. Репрезентувати щось після акту репрезентації є іншим спрямуванням ніж судити щось після акту судження. Brentano прямо підкреслює, що Аристотель вже мав дану точку зору за основу його ставлення до фізичних феноменів, але що схоласти перейняли цей феномен інтенційності» (Heidegger, 1985, p. 136).

Через нерозривний та взаємооборотний зв'язок зовнішньої перцепції з внутрішньою перцепцією буде відбуватись спеціальний акт свідомості, для якого Brentano вводить поняття «первинної асоціації» (нім. “ursprüngliche Association”) або «протерестезису» (нім. “Proterästhesie”). Саме цей акт виступатиме основою для відображення часової послідовності у свідомості (Fréchette, 2017).

Р. Чізм визначає протерестезис як «необхідність, що існує в супровід кожного чуття», де «відчуття існують тільки як *межа [Grenze]* досвіду протерестезису» (Chisholm, 1981, p. 7).

Brentano не вирішує питання щодо різниці між зовнішніми перцепціями та внутрішніми у свідомості, та говорить ніби про провалювання у глибину первинних асоціацій: «Це припущення, що *внутрішня* перцепція, як і зовнішня перцепція, може мати протерестезис також, в якому перцепція чогось, що було презентовано тільки б була заключною межею, що тим не менш є суб'єктом великих складнощів. В такому внутрішньому протерестезисі, сприйняте раніше необхідно буде виникати для нас раніше, але як спрямоване на щось, ніби воно було теперішнім» (Brentano, 1988, pp. 90).⁵

---

⁵ Переклад з німецької Б. Сміта: “This assumption that *inner* perception, like outer perception, would have a proteraesthesia too, of which perception of something as being present would only be the concluding boundary, is however subject to great difficulties. In such an inner proteraesthesia an earlier perceiving would have to appear to us as earlier, but as directed to something as if it were present” (Brentano, 1988, p. 90; Berg, 2015, p. 266).

М. Клінцевич же пише, що «з того часу, як протерестезис не мусить бути репродукцією минулого досвіду в свідомості, як вважав Кант, та він також не мусить бути ретенцією минулих досвідів ніби вони були післяобразами, які є протилежними до звичайного досвіду», що означає різницю між ретенціями, згадуваннями та первинною асоціацією (Klincewicz, 2013, р. 45). Він вбачає в теорії Brentano створення окремого простору від уяви та пам'яті, де особливістю презентованих у свідомості об'єктів буде саме тривалість їх у часі через утворення послідовності через їх зміну. Проблемою тут постає те, що на думку Brentano для свідомості не буде існувати різниці між реально презентованим об'єктом тут-тепер та об'єктом, що буде виникати з цього простору вже минулих асоціацій - єдиною різницею будуть модифікації об'єкта, що з'являється у свідомості (Klincewicz, 2013, pp. 44-48).

Для пояснення презентацій в теорії Brentano пропоную цитату Антона Марті (1847-1914 рр.), учня та друга Ф. Brentano, яку наводить К. Маліган у своєму дослідженні: «Якщо Ви маєте презентацію цього олівця, який я зараз рухаю колом, Ви не маєте його презентацію тільки в окремій точці (тоді Ви б мали його презентацію у стані спокою), скоріш за все Ви маєте його презентацію його як такого, що розташований у різних точках шляху, але розташований не одночасно (в такому випадку презентація тіла була б завдовжки як лінія по якій рухається олівець), але скоріш за все Ви маєте його презентацію розташованого у різних точках лінії далі і далі потому. Та, щоб бути впевненим, те що тіло було там ще далі й далі тому назад, є щось таке, що в своєрідний спосіб є *інтуїтивно* теперішнім для Вас. Ця інтуїція це те, що відноситься до своєрідної діяльності уяви (*Phantasie*), але не до діяльності уяви в простому сенсі слова, щодо останньої вона не є дійсно первинна, але продуктивна тільки через досвіди та набуті диспозиції; в презентації минулого, з іншої сторони, ми маємо щось, що є *абсолютно новим*, для чого немає взагалі ніякого аналогу в досвіді... Brentano

тим часом називає цю активність уяви *первинною асоціацією* у контрасті з набутою асоціацією» (Kraus, 1930, s. 10).⁶

Власне саму теорію внутрішньої часосвідомості Ф. Brentano відносив до дескриптивної психології та розглядав її як проблему часової послідовності (нім. “Nacheinander”) (Chisholm, 1981). Концепція мала декілька етапів становлення від опису континуума суджень та об’єктів до континуума презентацій та Г. Фрешет виділяє їх у такій послідовності:

- 1) період 1867-1895 років, що складався з трьох візій;
- 2) період 1905-1917 років, що складався з двох візій (Fréchette, 2017).

При описі даної проблеми Brentano звернувся, як і його попередники, до сприйняття людиною звуків, а саме мелодії з певної кількості тонів та як сприйняті тони мелодії будуть утворювати часову послідовність у свідомості. Він говорить, що при сприйнятті тонів, кожне наступне сприйняття нового тону певної мелодії буде «обтяжене» досвідом тільки-но сприйнятого тону до, що можна назвати досвідом минулого (нім. “Vergangenheitsempfindung”) (Chisholm, 1981, p. 4).

Перша візія 1867-1868 років відзначається визначенням часосвідомості «причиною настанови або модифікації акту судження» (Fréchette, 2017). Г. Фрешет звертається до поглядів Brentano періоду 1867 року з лекцій з метафізики, де він розмірковує про істинність судження та умову

---

⁶ Переклад з німецької К. Маллігана: “If you have a presentation of this pencil that I am now moving around in a circle, you do not merely have a presentation of it as at a point (for then you would have a presentation of it at rest), rather you have a presentation of it as being situated at different points on its path, but not as simultaneously so situated (for then your presentation would be of a body as long as the stretch through which the pencil moves) but rather you have a presentation of it as having been at various points on the stretch longer and longer ago. And, to be sure, that the body was there longer and longer ago is something that is, in a peculiar way, *intuitively* present to you. This intuition is a thing pertaining to a peculiar activity of the imagination (*Phantasie*), but not an activity of the imagination in the usual sense of the word, for the latter is not really original, but is productive only through experiences and acquired dispositions; in the presentation of the past, on the other hand, we have something that is *absolutely new*, for which there is no analogue whatsoever in experience... Brentano therefore called this activity of the imagination *original association* in contrast to acquired association” (Kraus, 1930, s. 10; Mulligan, 2004, p. 78).

безпосереднього зв'язку між рiччю та її презентацією. З роздумiв про судження випливає, що кожне судження буде мати свій власний часовий простiр. Тут також можна згадати про вищевикладену iдею Brentano про неiдеальнiсть часу, як умови iснуючого свiту, так як вона є нереальною, через неможливість безпосереднього зв'язку зi свiтом речей. Тому, наприклад, будь-яке судження, що буде вказувати на час буде лише визначати глибину темпоральностi презентацiї, але не безпосереднє визначення iстини або хибности судження (Fréchette, 2017).

Друга вiзiя формувалася у 1869-1893 роках та визначає часосвiдомiсть як «причину змісту ментального акту» (Fréchette, 2017). Тут Brentano починає формувати погляд, щодо важливостi фантазiї у сприйняттi людиною часу. Тобто сприймаючи дiйснiсть людина буде створювати первиннi асоцiацiї, що будуть пов'язанi з онтологiчним змістом сприйнятого. Карл Штумпф (1848-1936 рр.) наводить вiзуальний приклад власного розумiння послiдовностi звукiв мелодiї в теорiї Brentano 1873 року, що вiрогiдно належали й самому Brentano (Stumpf, 1976, p. 38):

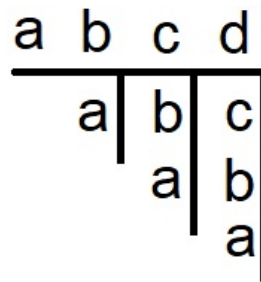

Рисунок 1.2.1. Схематичне пояснення внутрiшньої часосвiдомостi К. Штумфом в теорiї Ф. Brentano

Горизонталь цiєї схеми вiдповiдає нотам мелодiї a-b-c-d, а вертикаль - простору свiдомостi й часовим модифiкацiям у ньому звукiв. Кожна нота в глибину утворює окремий континуум, де «згадування» ноти, що звучала тiлькино до неї (наприклад «a» до «b») буде вiдповiдати первиннiй асоцiацiї, поняття

якої Фрешет уточнює для цієї візії та каже, що це «психологічний процес, що генетично визначений через центральне або фундаментальне право генетичної психології, що має назву закону звички (Gesetz der Gewohnheit)» (Fréchette, 2017). За цією схемою, коли ми чуємо наступну за “а” ноту, ми можемо пригадати ноту, що була до цього, що відправляється в минуле в просторі нашої свідомості та залишається копією вже почутого в реальності звуку в свідомості.

Щодо самого минулого, то в цей період Brentano визначає його як модифікуючий атрибут (нім. “ein modifizierendes Attribut”), що буде надавати характеристику сприйнятому об’єкту у свідомості у вигляді певної модифікації (нім. “Vorstellungsmodi”), що буде виконувати функції аналогічні прикметнику. Модифікований минулим чи майбутнім часом об’єкт буде ірреальним та неіснуючим у точці тут-тепер. Тут виникає питання можливості утворення єдиного континуума сприйнятого об’єкта, що складався б і з минулого, і майбутнього, якщо минуле і майбутнє не є фізично реально існуючими об’єктами (Chisholm, 1981, pp. 7-8).

У лекціях з психології Brentano цього часу доходить висновку цієї двоїстості, що виникає у свідомості та робить таку схему (Fréchette, 2017):

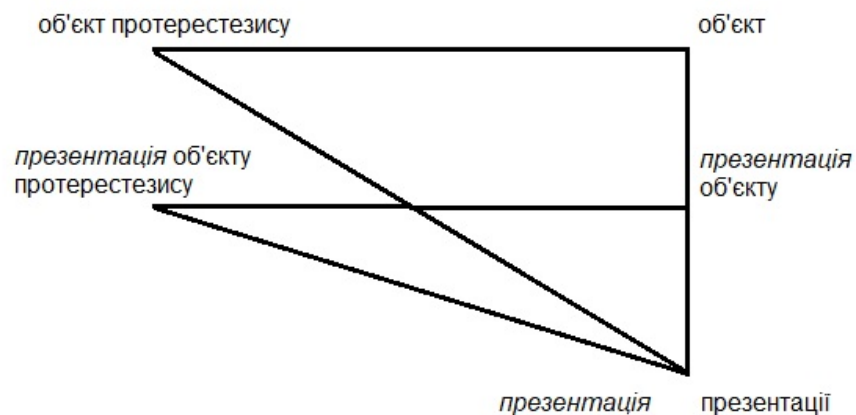

Рисунок 1.2.2. Схематичне пояснення презентацій та первинних асоціацій Ф. Brentano в рецепції Г. Фрешета

Дана схема відштовхується від розглянутих до цього понять, як внутрішня презентація та внутрішня первинна асоціація. Саме курсивом зображено внутрішнє сприйняття та обробка сприйнятого людиною у її свідомості. Загальна зовнішня первинна асоціація буде створювати єдність темпоральної перцепції, що було зображено на сприйнятті звуків мелодії. Коли як внутрішня первинна асоціація буде стосуватись самої єдності сприйнятого у свідомості людини.

Брентано щодо цієї ситуації казав: «Презентація звуку та презентація презентації звуку формує окремий ментальний феномен; це відбувається тільки через споглядання його у відношенні до двох різних об'єктів, один з яких є фізичний феномен та інший є ментальний феномен, так що ми розділяємо їх концептуально в дві презентації. Одночасно ментальний феномен в якому звук презентовано для нашого розуму ми одночасно осягаємо ментальний феномен як такий. Та більше, ми осягаємо його у відповідності з його дуальною природою оскільки він має звук як зміст всередині нього, та оскільки він має сам себе як одночасно» (Brentano, 1995, p. 98).⁷

Думка Брентано йде вглиб та він намагається пов'язати характеристики та сутність речей самих по собі та того, як вони будуть існувати у світі свідомості. Головною характеристикою, як і з прикладом А. Марті щодо руху колом певної точки буде те, що мелодія також буде сприйматись цілісно, а самі ноти будуть набувати характеристики темпоральності в залежності від послідовності появи їх у свідомості. Тобто час повинен мати точки відліку, для можливого розуміння часу не як вічного тепер.

---

⁷ Переклад з німецької А. Ранкурелло, Д.Б. Террела та Л. МакАлістера: “The presentation of the sound and the presentation of the presentation of the sound form one single mental phenomenon; it is only by considering it in its relation to two different objects, one of which is a physical phenomenon and the other a mental phenomenon, that we divide it conceptually into two presentations. In the same mental phenomenon in which the sound is present to our minds we simultaneously apprehend the mental phenomenon itself. What is more, we apprehend it in accordance with its dual nature insofar as it has the sound as content within it, and insofar as it has itself as content at the same time” (Brentano, 1995, p. 98), в оригіналі німецькою 1874 року, початок цитати звучить, як “Die Vorstellung des Tones und die Vorstellung von der Vorstellung des Tones...”, в якому “Die Vorstellung” може бути перекладене як «акт думки» (Brentano, 1874, s. 167).

Третя візія 1893-1905 років на часову інтуїцію Brentano, де він приходиться до висновку, що час це «форма визначення в судженні» та характеристика об'єкта судження. Чізм описує цю ситуацію як: «Часові відмінності досвіду є усвідомлені не як різниця об'єктів, щодо яких ми є свідомі, але як різниця у шляхах якими ми є свідомими щодо об'єктів» (Chisholm, 1981, p. 9). Цей погляд схожий на першу візію Brentano з аналогічною схемою, але її вертикаль буде відображати не визначення, а континуум модифікованих об'єктів, що стосуються презентованого на горизонталі звуку (Fréchette, 2017). Іншими словами об'єкт завжди залишається відповідним тому, що був у досвіді первинної асоціації і набуває часового просторового минулого чи майбутнього тільки у судженні, як наприклад «Сократ помер 200 років тому» (Chisholm, 1981).

Перша візія другого періоду (або четверта візія) була сформована у 1905-1915 роках та її основна ідея полягає у тому, що презентоване є тотожним судженню (Fréchette, 2017). Тобто, якщо попередня візія полягала у тому, що ми мали первинну асоціацію, яка складалась з континуальних модифікацій первинних асоціацій об'єктів, то відтепер один об'єкт має певну серію режимів презентації (Kraus, 1976, p. 228) та «темпоральні режими презентації можуть самі по собі формувати континуум» (Chisholm, 1981, p. 9).

Тобто напочатку Brentano вважав, що темпоральність властива об'єкту первинної асоціації, але потім з часом прийшов до думки, що дана ознака буде характеризувати сам акт, але не об'єкт акту.

Первинна асоціація тут буде означати: «Між тим, що було дане поки як теперішнє, все більше і більше здається минулим, буде не іншим об'єктом, як було визначено до, але тим самим об'єктом під іншим кутом зору, з іншим модусом визначення, визнаного» (Brentano, 1976, s. 96).

Тобто можна сказати, що Brentano шукає відповідність не в метафізичному світі, або розумовому світі суджень з їх логікою істини та хиби, а веде до певного психологічного простору презентацій, з якого час, як

характеристика усії буде й характеристикою презентації об'єкта у внутрішньому світі суб'єкта. Та тут темпоральність буде характеристикою не тільки визначень, але й самих презентацій (Fréchette, 2017). Об'єкти презентацій будуть мати можливі часові характеристики, як презентоване-минуле, презентоване-теперішнє та презентоване-майбутнє. Головну роль в розрізненні буде грати саме внутрішнє сприйняття людини, де не існує прямої залежності (Mulligan, 2004).

Остання візія 1915-1917 років характеризується висновком про те, що часові характеристики можуть мати тільки визначення презентацій в свідомості, коли як презентоване тут-тепер може мати тільки теперішній час та виступати межею для розуміння часового простору у визначенні часової інтуїції. Brentano каже: «Це очевидно, що ми ніколи не можемо думати про будь-що без того, щоб думати про щось як теперішнє, тобто, між тим, як *про лінію-межу*, що існує як точка, що пов'язує з іншим не існуючим континуумом, або як про таку, що забезпечує його початок чи його кінець. Тому поряд з ідеєю теперішнього, ми також отримуємо те минуле і майбутнє *in modo obliquo* як межу, що сформована теперішнім» (Brentano, 1995, p. 255).⁸

Чізілм пояснює це як ситуацію, «коли ми думає про одну річ про як таку, що має відношення до іншої речі, ми думає про першу річ в *modo recto* а про другу в *modo oblique*» (Chisholm, 1981, p. 12). Тобто теперішній час буде представлений позицією *modo recto*, а минулий та майбутній часи будуть відповідати позиції *modo oblique*, та виникати саме із ситуації співвідношення однієї позиції до іншої. На рисунку 1.2.1. з нотами a-b-c-d, наприклад, позиція “c” на горизонталі буде співзначна з *modo recto*, а “a” і “b” будуть різними рівнями занурення по вертикалі у минуле в *modo oblique* (Chisholm, 1981).

---

⁸ Переклад з німецької А. Ранкурелло, Д.Б. Террела та Л. МакАлістера: “It seems certain that we can never think of anything without thinking of something as present, that is to say, however, as *on a boundary line* which exists as the connecting point of an otherwise non-existent continuum or as providing its beginning or its end. So along with the idea of the present, we also get those of the past and future *in modo oblique* as that the boundary of which is formed by the present” (Brentano, 1995, p. 255).

«Відповідно до погляду Brentano, що будь-що що б не існувало, воно існує зараз; але будь-що, що існує зараз є також таким, що існувало або буде існувати в певному континуумі з теперішнім. Для теперішнього є межа часового континууму, та межі, відповідно до доктрини Brentano, існують тільки у відповідності до континуума», каже Чізм (Chisholm, 1981, р. 14).

Підсумовуючи динаміку візії Brentano, можна зауважити що він намагався вирішити питання часовості як властивості, що присутня свідомості. Але загалом сприйняття часу є базовим та основним для розуміння розуму та подальшого розташування у розумі презентацій (Mulligan, 2004).

Наприклад, сприйняття звуків a-b-c-d у точках часу на лінії горизонталі рисунку 1.2.1. буде залежати від їх розташування на цій часовій лінії та вони будуть мати лінійний характер. В позиції горизонталі “c”, “a” та “b” по вертикалі будуть презентовані як первинні об’єкти свідомого досвіду, але в іншому модусі самої презентації. Brentano розрізняє реальний досвід з досвідом, що залишається копією в свідомості та набуває властивостей минулого (Klincewicz, 2013). Безпосередній же досвід не буде первинним по відношенню до акту свідомості.

Brentano описує внутрішню первинну асоціацію як таку, що об’єкт (в нашому випадку звук) перцепції є первинним об’єктом, але й також акт самої перцепції, що є вторинним об’єктом. Тобто як і сприйняття модусів темпоральності об’єктів - вони є ніби включені одне в одного. Сприймаючи об’єкт, ми будемо сприймати об’єкт, але саме сприймання об’єкта як акту, буде наступним об’єктом та мати інший об’єкт від первинного досвіду. Первинний об’єкт, або об’єкт пізнання «ніколи не презентований з очевидністю... Але вторинний об’єкт...завжди презентований з очевидністю», так як він є презентований у світі свідомості (Chisholm, 1981, р. 13). Тобто можливе викривлення презентації може відбутись на межі зовнішнього реально існуючого світу речей, та внутрішнього світу презентованих об’єктів та Ф. Brentano

намагався знайти спільний знаменник для утворення нового простору у свідомості та попередньо відвів йому місце в уяві людини.

РОЗДІЛ II

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ВНУТРІШНЬОЇ ЧАСОСВІДОМОСТІ Е. ГУСЕРЛЯ

2.1. Іntenційність свідомості та часові об'єкти в феноменологічній концепції Е. Гусерля.

Розуміння відношення часу до свідомості, людини, мали певну тяглість в історичному просторі та ідеї, що були використані в феноменологічній концепції, частково їх продовжують, але мають власну перспективу бачення.

Перед тим як перейти до основного питання часосвідомості людини в феноменологічній концепції, автор пропонує розглянути основні засади функціонування свідомості з точки зору її засновника Е. Гусерля.

Феноменологія виступає як метод пізнання та оптика сприйняття реальності, в якій центральне місце займає суб'єктивний, внутрішній світ

людини. Основним інструментом феноменології виступає феноменологічна редукція, або виключення зовнішнього об'єктивного світу, взяття його «за дужки». Через таке виключення відкривається простір трансцендентальної суб'єктивності та «ця суб'єктивність, основною властивістю якої є інтенціональність, виступає джерелом об'єктів різного виду» (Причепій, 1971, с. 27). Сам Е. Гусерль в «Картезіанських медитаціях» говорить: «Очевидно, що як для трансцендентально-дескриптивної егології, так і для *чистої психології внутрішнього*...створеної дескриптивно...із внутрішнього досвіду, не може бути іншого початку, окрім як з *ego cogito*» (Гусерль, 2021, с. 166).

На початку власних досліджень в «Філософія арифметики» (1891 р.) Гусерль розглядав питання категорій та математичних чисел, де нашо вхнув на одвічну філософську проблему зв'язку суб'єктивного та об'єктивного світів, яка й дала поштовх для розробки поняття інтенційності через дослідження психічного уявлення про математичний об'єкт. Саме в роботі «Філософія арифметики» він приходить до вихідної позиції власних роздумів, а саме «суб'єктивістського психологізму» (Причепій, 1971, с. 27). Дослідник Причепій цитує Гусерля, що чиста феноменологія «має справу виключно з чистими сутностями переживань, що схвачуються і аналізуються в інтуїції, а не з переживаннями емпірично наявними у вигляді реальних фактів» (Husserl, 1901, s. 2; Причепій, 1971, с. 17).

Дослідження Гусерля лежить у площині свідомості людини та характеризується відривом від натуралізму та розмежуванням внутрішнього світу людини та зовнішнього світу явищ та подій. Аналізу тут підлягають саме явища та дії внутрішнього світу, в якому зовнішнє-природнє редуковано та взятє «за дужки», або піддано феноменологічній редукції (Кебуладзе, 2021).

Історичний розвиток думки про структуру свідомості до Гусерля зупинився на позиції, що свідомість має одновимірний характер, де потік переживань є тотожним потоку свідомості та такий емпіричний погляд мали філософи та психологи, та саме ці погляди критикуються Гусерлем і називаються

психологізмом. Як, наприклад, Г'юм ототожнював чуттєвий зміст предмету свідомості з зовнішнім об'єктом, тобто сприйняття об'єкта дорівнювало самому сприйнятому об'єкту та наприклад дослідник А. Гурвіч з цього приводу говорить: «за рахунок подвійної подібності розум приймає схожість за тотожність» (Гурвіч, 2015, с. 16).

Г. Кюнг, пояснюючи свідомість Гусерля зазначає: «Гусерль, наближуючись до «речей як вони є» знаходить, що модерний репрезенталістський погляд на свідомість базований на хибній дескрипції того, чим досвід репрезентації, а саме, образ- або символ-свідомість, справді є» (Küng, 1973, p. 671).

Спільною з попередниками та головною рисою свідомості виступає синтетична єдність свідомості. В «Картезіанських медитаціях» (1931 р.) Гусерль зазначає: «**усе свідоме життя, ..., є синтетично об'єднаним.** Свідоме життя є універсальним *cogito*, що синтетично охоплює всі окремі переживання свідомості, які певної миті виокремлюються разом зі своїм універсальним *cogitatum*, фундованим на різних рівнях у різноманітних окремих *cogitata*» (Гусерль, 2021, с. 113).

Як і Джеймс, Гусерль описує свідомість як потік переживань та виділяє «*статичну* («Ідеї...») і *генетичну* («Медитації...») феноменології відповідно до теорії свідомості» (Причепій, 1971, с. 64). Питання часового синтезу відноситься до генетичної феноменології, де свідомість постає у цілісному вигляді потоку переживань, «на противагу статичній, що зайнята конституюванням предмета у переживанні свідомості», та усвідомлення часу постає синтетичною функцією (Причепій, 1971, с. 72). При чому потік переживань буде мати незворотний характер та «як приклад незворотності «потіку свідомості», Гусерль розглядає незворотність актуального переживання, що існує як «суб'єктивне минуле», яке заснуло, але його можна розбудити», каже дослідниця Т. Журавльова (Журавльова, 2003, с. 30).

Тобто, свідомість в Гусерля постає як цілісна одиниця та потік свідомості відбувається в зміні досвідів цієї самої свідомості та звідси виникає темпоральність самої свідомості, як її апіорна величина (Кебуладзе, 2021).

Е. Гусерль також бере до уваги висновки свого вчителя Brentano, а також його іншого учня та автора теорії «предметності» Алесіуса Мейнонга (1853-1920 рр.) (Бичко, 2000, с. 22), що стосувались різниці психічних та фізичних феноменів, та такої характеристики перших, як спрямованість на об'єкт, або їх інтенційність.

Як ми пам'ятаємо, поняття інтенційності було запозичено в його вчителя Ф. Brentano. Структурну сутність розуміння психічних актів свідомості Brentano запозичив з метафізики, як її сприймав Аристотель, та в наступному схоласти. Світ нематеріальних речей свідомості набуває форм, наповнення, наповнення набувають певних характеристик, призначення та спрямованості.

Поняття інтенційності (нім. “die Intentionalität”) походить від латинського слова *intendo*, що перекладається як «спрямовую», або «націлюю» (Бичко, 2000, с. 22; Вахтель, 2019). Дослідник В. Кебуладзе щодо поглядів Ф. Brentano про інтенційність зазначає: «Він розглядає інтенційні кореляти актів свідомості як реальні елементи психічного життя на відміну від предметів фізичного світу, які презентують ці кореляти і які мають лише інтенційне існування. Це означає, що кореляти актів свідомості мають реальне ментальне існування, тобто у своєму онтологічному статусі наближаються до Платонівських ідей» (Кебуладзе, 2020, с. 139).

Тобто погляд Brentano на інтенційність стосувався саме у контексті його розрізнення фізичних і психічних актів, де інтенційність була характеристикою саме психічних актів та «вираз «інтенціональний предмет» був використаний саме Brentano, що дало змогу теорії пізнання, яку він розробляв, уникнути звинувачень в схоластичності» (Кошарний, 2005, с. 22).

Дослідник А. Гурвіч пояснює таке поняття інтенційності Brentano так: «Цю спрямованість «психічних феноменів» Brentano інтерпретує як уміщення ними в собі «іманентної» об'єктоподібної одиниці буття» (Гурвіч, 2015, с. 14).

Гусерль же вдається до власного трактування поняття інтенційності й критикує свого вчителя. Цю критику дослідники Моран та Коен в своєму словнику описують так: «Гусерль вважає характеристику Brentano щодо інтенційності як оманливу та невідповідну, застряглу в старому **Картезіанському дуалізмі** предмета та об'єкта зі всіма проблемами, що властиві цьому репрезенталістському рахунку» (Moran & Cohen, 2012, p. 215).

Гусерль уточнює поняття інтенційності щодо саме сутності інтенційного предмета, що постає «ірреальною» смисловою величиною: «Під *іманентно спрямованими актами*, загальніше кажучи, під *іманентно спрямованими інтенційними переживаннями* ми розуміємо такі, до сутності яких належить те, що їхні інтенційні предмети, якщо вони взагалі існують, належать до того самого потоку переживань, що й вони самі» (Гусерль, 2020, с. 80).

Тобто інтенційністю Гусерля виступає таке спрямування на зовнішній об'єкт, що буде схоплювати зміст цього об'єкта. Але Гусерль зауважує, що: «Слід взяти до уваги, що *інтенційний об'єкт* свідомості (взятий цілковито як її корелят) у жодному разі не є тим самим, що й *схоплений об'єкт*» (Гусерль, 2020, с. 78). З вищенаведених цитат можна зробити висновок, що інтенційні предмети в теорії Е. Гусерля далекі від дійсно існуючих ідей Платонівського гатунку та є сформованими самою свідомістю.

Пояснюючи різницю між свідомістю та реальністю, між іманентним сприйняттям та трансцендентним Гусерль наголошує на тому, що: «Ми сприймаємо річ завдяки тому, що вона «відтінюється» у всіх за певних умов «справжніх» визначеностях, які «трапляються» у сприйнятті. *Переживання не відтінюється*» (Гусерль, 2020, с. 89).

Простір свідомості, через виключення тілесного, не має тих характеристик фізичного простору явищ та подій. Чиста свідомість та трансцендентальне

належить до вищих шаблів, максимально редукованих до самої істини речей. Гусерль у дослідженнях ніби іде до Бога через глибину самої людини, де думка божа буде віддзеркалюватись та бути променем світла, що буде відповідати істині речей: «в постульованому божественному спогляданні просторова річ є реальним конституентом, тобто самим переживанням, яке належить до божественного потоку свідомості та переживань, яке належить до божественного потоку свідомості та переживань» (Гусерль, 2020, с. 90).

Тут можна згадати Роберта Гросетеста (1170–1253 рр.) та його дві істини – тварну та божу, тобто за аналогією емпіричну та вищу, чистішу, трансцендентальну. Він зауважує в своєму трактаті «Про істину», що людина може побачити очима і досягнути світла вищої істини, та бачить її тільки у світлі поєднаному з речами. Тобто через безпосередній емпіричний досвід досягнути сутності речей не є можливим, а насправді пізнати річ можна тільки через її праобраз у вищому світі (Grosseteste, 1930).

Гусерль пояснює, що зовнішньо дані речі це явища сутностей, буття яких дані у трансцендентному вимірі існування. Тобто при сприйманні речей свідомістю, її інтенційним схопленням вона подалі синхронізує їх з тим трансцендентальним виміром, що є закладений у неї апріорно. Сприймаючи річ в своїй іманентній даності сприймає її як абсолют, а потім вже репрезентує у свідомості. Гусерль виокремлює первинне сприйняття будь-чого людиною – звуку, кольору об'єкта, та подальшу його презентацію у свідомості, що буде насправді лише одним з «відтінків», лише одним кутом зору на дійсно існуючий об'єкт. Цей засновок і буде мати власне продовження у роздумах Гусерля про часосвідомість людини. Також вже в «Ідеях...» він неодноразово виокремлює простір пам'яті та фантазії (Гусерль, 2020, сс. 92-93).

Тобто свідомість Гусерля виконує транзитарну функцію, де через інтенційне схоплення речей свідомістю із зовнішньої реальності та конституювання їх у внутрішній світ у вигляді емпіричного чуттєвого досвіду

до трансцендентального рівня, що і буде означати до “Zur den sachen selbst” (Гурвіч, 2015). Схоплення людиною потоку переживань дозволяє людині відчувати, що вона існує тут і тепер: «Кожне усвідомлення взагалі або вже саме має характер очевидності, тобто надає сам інтенційний предмет, або сутнісно схильне до переведення самоданості, тобто до синтез перевірки, які сутнісно належать до сфери *Я можу*» (Гусерль, 2021, сс. 135–136).

Інтенційність тут виступає другою основною характеристикою свідомості та може бути виражена у формулі «свідомість про...» (нім. “Bewusstsein von...”). Кошарний уточнює поняття інтенційності Гусерля, як таке, що «характеризує свідомість щодо того, що ця свідомість постійно трансцендує свою іманентність, виходить за свої межі, вона завжди спрямована на щось інше, ніж вона сама, а саме на трансцендентний об'єкт, у тому числі і на так звані гілетичні (чуттєві у традиційному розумінні) дані» (Кошарний, 1996, с. 38). Тобто, Гусерль також звертається до понять Аристотеля як гюле і морфе, та трактує їх у розрізі ноєзономатичних відносин, що будуть характеризувати інтенційність актів свідомості та складати собою «базову інтенційну структуру» (Кебуладзе, 2020, с. 155). Гюле з древньогрецької “ὕλη” має значення деревини, матеріалу – чуттєвого змісту сприйнятих форм – наприклад, тону, кольору тощо та що ці «гілетичні дані та акти, що їх приводять у дію, залишаються після феноменологічної редукції» (Williford, 2013, р. 3). Ноєза за таких умов буде виступати апріорною умовою поза-емпіричного виміру реального акту свідомості (Кебуладзе, 2020, с. 158).

Ноєза (нім. “die Noesis”) буде містити у собі ці запозичені поняття гюле та морфе, коли ноєма (нім. “das Noema”) буде відповідати самій презентованій частині об'єкта сприйняття. Дослідник В. Кебуладзе наводить приклад Мерло-Понті в праці «Феноменологія сприйняття» та пояснює поняття ноєми на прикладі частини сприйнятого свідомістю тривимірного об'єкта, а саме, якщо людина бачить лише частину будівлі, то її свідомість сприйматиме тільки презентовану частину, що виникла з безпосереднього досвіду сприйняття

(Кебуладзе, 2020; Мерло-Понті, 2001). Тобто ноєма буде мати на увазі певну «ірреальну» (Кебуладзе, 2020, с. 159) одиницю буття та буде позачасовою щодо зовнішнього реально існуючого контексту (Гурвіч, 2015). Інша частина будівлі, яка залишилась поза межами сприйнятого фактичного досвіду буде аппрезентована в свідомості, так як свідомість буде мати спрямування до завершення цілісності сприйнятої частини реального об'єкта. Тобто людина побачивши фасад будівлі буде уявляти та добудовувати власноруч уявлення інших сторін будівлі у власній свідомості (Кебуладзе, 2021, сс. 52-53).

З такого положення можливої аппрезентації об'єкта, або пасивної синтези свідомості витікає критика однолінійності простору свідомості, яка ніби складається тільки з простору емпіричного досвіду та свідомих дискретних актів. Через феноменологічну редукцію Гусерль винаходить інший апріорно даний людині вимір свідомості, що розкривається через емпіричний досвід. Через те, що сприйняття зовнішнього реального існуючого об'єкта кожною окремою людиною відрізняється, можна говорити про певного роду непевність сутностей об'єктивного світу, але певність сутностей світу внутрішнього. Тому тільки внутрішній світ людини буде містити у собі сутності, що є очевидними (Причепій, 1971, с. 63). В. Кебуладзе з цього приводу пише: **«Трансцендентальне – це умови можливості досвіду, з очевидністю дані свідомості як загальні й необхідні»** (Кебуладзе, 2020, с. 144).

Суть інтенційності може також бути розглянута з точки зору саме такої обов'язкової незаповненості повного розуміння об'єкта в інтенційному акті. Це означає, що презентований у свідомості об'єкт буде мати лише певну частину уявлення про нього та інша має бути саме домислена, аппрезентована. Якщо б об'єкт поставав у повноті свого існування, то б сенсу інтенціональності взагалі не було (Dastur, 2020, р. 185). Сама просторова річ же «є нічим іншим, ніж інтенційною єдністю, яка принципово може бути дана лише як єдність таких способів явлення», каже Гусерль (Гусерль, 2020, с. 90).

Дослідник А. Вахтель щодо явної та неявної інтенційності зауважує: ««Експліцитній» спрямованості на предмет протистоїть «імпліцитне» (спів)усвідомлення тла і, отже, потік переживань свідомості становить подвійність актуального і неактуального усвідомлення» (Вахтель, 2019, с. 44).

Емпірична, або психологічна свідомість буде виступати матеріалом для майбутньої феноменологічної редукції до трансцендентального рівня, площини апріорного філософського знання та Є. Причепій говорить, що: «Теорія феноменологічної редукції Е. Гуссерля виходить з його вчення про інтенціональний характер свідомості.... Всі акти свідомості (cogito) - бажання, сприймання, судження, на думку Гуссерля, на «щось» спрямований, містять у собі це «щось» (cogitatum)» (Причепій, 1971, с. 56).

Також слід згадати таке основне поняття феноменологічної теорії, як життєвий світ та, наприклад, дослідник С. Кошарний говорить «що теорія інтенціональності свідомості була, так би мовити, «альфою», а поняття «життєвого світу» стало «омегаю» феноменології» (Кошарний, 1998, с. 11). Причепій же описує мету створення поняття «життєсвіт» як таку, що поєднує об'єктивний та суб'єктивний світи (Причепій, 1971). Істина не може існувати окремо у зовнішньому, або внутрішньому - завжди повинна існувати діалектика цих двох вимірів та «на відміну від акту не має власної темпоральної протяжності» (Кебуладзе, 2020, с. 161).

Життєвий світ – це результат першої феноменологічної редукції, це власний горизонт людини, того, що вона бачила за життя, результат її безпосереднього досвіду та горизонтів бачення, «сфера *первинних очевидностей*» (Причепій, 1971, с. 37). Коли як результат другої редукції - трансцендентальна свідомість з її ноємою та ноезою (Кошарний, 1998).

Саме з поняття життєвого світу витікає розуміння історичності свідомості та власного Я. Внутрішня кіноплівка життя, спогадів, тут-тепер, сподівань й прогнозів, аналогічно до зовнішнього фактажу буде мати ту ж саму структуру

всередині самої людини, за якої після певних етапів життя перед нею будуть відкриватись нові горизонти бачення, а на основі вже існуючого досвіду вона матиме сподівання або зможе планувати свої наступні кроки, вбачати власне майбутнє. В «Кризі європейських наук» Гусерль пише: «Кожний одиничний процес свідомості, здійснюючись темпорально, має свою власну «історію», тобто свою темпоральну генезу» (Husserl, 1954, s. 378; Кошарний, 1996, с. 317).

Свідомість має певний горизонт бачення, в якому репрезентуються об'єкти інтенційних актів. Всі вони, виходячи із умови цілісності свідомості, будуть пов'язані одне з одним та ці неявні зв'язки знаходяться у зоні «маргінального» та «анонімно співпричетні конституюванню того предмету, що актуально перебуває в фокусі уваги і який можна назвати зоною «фокального» або тематичного (Кошарний, 1998, с. 12). Тобто відбуватиметься процес пасивної генези, де «нові інтенціональності конститууються без активної участі «Я» в цьому процесі» (Кошарний, 1996, с. 39).

Можна виділити два типи горизонтів свідомості: горизонтальний та вертикальний. Горизонтальний буде відноситись до уявлення світу від точки та характеризуватись просторовим уявленням, в якому місці загальної площини реальності людина розташована (простір реально існуючого світу) та вертикальний – це «глибинні, історичні, генетичні, вертикальні горизонти свідомості, імпліцитно співмислимі, співусвідомлювані, співфункціональні у ході конституювання смислу цього тематичного, фокального предмета моєї уваги» (Кошарний, 1996, с. 38).

Виокремлюючи горизонт сприйняття речі, вона також являється людині у свідомості з певною темпоральною даністю невизначеного передсуду, що Гусерль визначає як: «Певна річ необхідно дана в простих *«способах явища»*, при цьому в схопленні ядро *«насправді презентованого»* необхідно оточене *горизонтом невластивої «співданості»* і більш-менш невиразної *невизначеності»* (Гусерль, 2020, с. 92). Можна сказати, що свідомість буде мати певні напрямки власної інтенційності виходячи із власного часового положення.

Також життєсвіт як певного роду набір буття людини, що має свій горизонт бачення, буде стосуватись як буття свідомості загалом, так і окремих актів свідомості, що будуть мати свій власний горизонт сприйняття.

Для деталізації поняття інтенційності пропоную розглянути класифікацію дослідника А. Синиці, та він виділяє чотири типи інтенційності, або модуси чистої свідомості – імпресію, ретенцію, актуалізацію та протенцію (Синиця, 2012). Два з цих вимірів будуть необхідні нам для подальшого аналізу часосвідомості, а саме ретенція та протенція та В. Кебуладзе зазначає, що «в часовому вимірі досвіду аппрезентації відповідає ретенційно-протенційна модифікація актів свідомості» (Кебуладзе, 2012, с. 35). Дані типи розташовані в логічному ланцюгу, що описує поступову інтенційність свідомості після першого етапу імпресії, або враження, де відбувається «безпосереднє сприйняття дійсності», після цього другим етапом відбувається контейнування вражень у простір ретенції (від лат. “retentio” – втримання), або пам’яті, що виконує «синтезуючу функцію» поєднання теперішнього моменту сприйняття з можливими сприйняттями полишеними у пригадуванні, та заключним етапом є можливе проектування очікуваного враження, виходячи з вже отриманого досвіду у просторі протенції (від лат. “protentio” – висунення) (Синиця, 2012, с. 4).

Щодо самого часового об’єкта у свідомості, то описуючи власну концепцію часосвідомості Гусерль згадує дві умови часового об’єкта схоплення за Лотце, які ставили питання умови цілісності схоплюваного свідомістю об’єкта, а саме такі: 1) «перцепція послідовності вимагає моментального та неподільного, та втім тривалого акту свідомості»; 2) «послідовність репрезентована в моментальному акті свідомості через збереження вражень чи зображень пам’яті» (Gallagher, 1998, р. 22).

Вільям Штерн (1871–1938 рр.) піддає критиці викладені умови Лотце та у праці “Psychische Präsenzzeit” («Психічний час-присутність») 1897 року називає їх «догмою моментальності усвідомлення цілого» (Gallagher, 1998, р. 22). Сам В.

Штерн пише, звертаючись до умов Лотце: «Що тільки ті змісти можуть належати до цілісності свідомості, що існують разом та одночасово присутні в будь-якій даній точці часу та, отже, що ідеальні проміжні секції в будь-який момент часу життя душі мали б містити кожен елемент, що належить до цієї цілісності свідомості як догма, яка, в більш або менш завуальованій формі визначає численні психологічні рефлексії. Я вбачаю цій догмі, принаймі в цій генералізованій формі, бути помилковою» (Rose et al., 2010, p. 313).

Як було зауважено, Гусерль вважає, що те, що цілісна свідомість охоплює лише частину цілого зовнішнього об'єкта не є помилковим та інша його частина буде пасивно апропрієтована. Проблема ідентичності охопленого предмету при утворенні часової послідовності також відкидається Гусерлем як очевидна. Апелюючи до Штерна, Гусерль говорить, що ціле не завжди буде одночасно охоплене саме через цілісність охоплюваного, але через вже існуючу умову часового потоку самої свідомості та умови її цілісності, коли послідовність утворюється сама по собі, що існує певний час тут-тепер, що охоплює в одну єдність всі перцепції (Husserl, 1966, s. 22).

Всі охоплені об'єкти з власною темпоральністю та упорядкованістю у певну часову послідовність будуть знаходитись певному «часовому полі» (нім. "das Zeitfeld") свідомості. Коли людина вперше охоплює часовий об'єкт, можна сказати, що вона ніби «окинула оком» щось, та схопила для себе цю часовість предмету (Husserl, 1966, s. 34).

Аналіз поняття інтенційності у теорії Е. Гусерля призводить до розуміння нами базової функції свідомості, що спрямовує її на об'єкт та створює ірреальний інтенційний предмет у свідомості. Інтенційність існує тільки у свідомому просторі людини та може стосуватись як самих об'єктів зовнішнього світу, так і об'єктів внутрішнього світу, так і самих актів свідомості у вигляді рефлексії. Головна ідея необхідна нам для подальшого аналізу внутрішньої часосвідомості та є такою, що простір ретенції та протенції може бути розглянутий як інтенційне

спрямування свідомості у минулий та майбутній час, створюючи за аналогією горизонту бачення горизонт усвідомлення минулого та майбутнього.

2.2. Пам'ять та фантазія в феноменологічній концепції внутрішньої часосвідомості Е. Гусерля.

В даному підпункті, на тлі попередніх досліджень про інтенційність, умов та засад функціонування свідомості у феноменологічній концепції Гусерля, автор роботи пропонує розглянути основи формування простору конституювання внутрішньої часосвідомості у феноменологічній концепції.

Тут необхідно буде згадати основу феноменологічного методу виключення зовнішнього об'єктивного світу при феноменологічному аналізі, тому питання зв'язку між зовнішнім та внутрішнім часом не постає у завданні феноменологічного визначення часосвідомості. Але як умова існування внутрішнього часу – об'єктивно існуючий час дійсно існує та пов'язаний з внутрішнім часом, що конститується свідомістю. Об'єктивний час і простір за умови феноменологічного аналізу «є трансцендентності» (Husserl, 1966, ss. 4–6).

Час, що є у внутрішньому просторі людини є явленим, або висвітленим (нім. “*erscheinende*”) часом та тривалістю. Гусерль говорить, що «порядок зв'язку, що ми знаходимо в досвіді як у справжній іманентності, не зустрічається в емпіричному, об'єктивному порядку, не підпорядковується йому» (Husserl, 1966, s.6).

Час, як апіорна синтетична умова функціонування свідомості, розглядається Гусерлем ще у таких його роботах, як «Логічні дослідження» (1900–1901 рр.), «Ідеї до феноменології. Вступ» (1913 р.), «Картезіанські медитації» (1931 р. французькою та 1950 р. німецькою) та у «Кризі європейських наук» (1936 р., видана у 1954 р.). Але найбільш ґрунтовне дослідження, що присвячене аналізу внутрішньої часосвідомості, зосереджено у випущених його

учнем Мартіном Гайдеггером (1889–1976 рр.) та асистентом Едіт Штайн (1891–1942 рр.) лекцій під назвою «До феноменології внутрішньої часосвідомості» у 1928 році (Журавльова, 2011, с. 86).

Дана тема була вперше викладена Гусерлем в його зимових лекціях 1904–1905 років в Гетингенський період, після написання їм «Логічних досліджень». Думки, що викладені в цих лекціях, послугували основою для роздумів про феноменологічний метод загалом та передували розробці методу феноменологічної редукції як такої (Sokolowski, 1964, p. 530; Кошарний, 2005, с. 97).

Саме поняття часосвідомості (нім. “das innere Zeitbewusstsein”) може бути перекладене в залежності від його контексту, зауважує А. Вахтель, а саме: «як «внутрішній час свідомості» або як «внутрішня свідомість/усвідомлення часу» (Вахтель, 2019, с. 17).

В основу ідей Гусерля була покладена теорія часосвідомості часу його вчителя Ф. Brentano. Головним, що необхідно зауважити при порівнянні цих двох теорій є те, що вони належать до двох зовсім різних концепцій та основа теорії Brentano полягає у критикованій Гусерлем психологічній, або емпіричній свідомості, коли свідомість за теорії Гусерля предметно покладає себе у площину апріорних трансцендентальних досвідних даних, що витікають з очищених даних іманентної, емпіричної площини свідомості, та такі очищені об’єкти не потребують емпіричного матеріалу (Журавльова, 2003, с. 44). Тобто Гусерль диференціює свідомість на емпіричну та трансцендентальну, тому він вирізняє простір свідомості на простір реально сприйнятого та простір апріорної даності. Хоча, наприклад, Є. Причепій вважає концепцію Гусерля «об’єктивно-ідеалістичною»: «Тут вихідна теза психологізму не подолана, індивідуально-емпіричний суб’єкт залишається основною феноменологічного аналізу» (Причепій, 1971, с. 22).

Критиці теорії Brentano Гусерль присвятив перший з двох розділів своїх лекцій «До феноменології внутрішньої часосвідомості». Як ми можемо

пригадати, останньою точкою в еволюції теорії Brentano була теорія модифікації презентацій у свідомості, або що саме визначення презентацій у свідомості будуть нести собою темпоральний зміст. Сам механізм перетворення полягає в тому, що кожна точка первинної асоціації тепер набуває ірреальної часової модифікації перетворюючись з єдино можливого реального тепер у минуле, та будь-яка модифікація – як модифікація минулого, так і модифікація майбутнього – за Brentano виникає в площині фантазії (Husserl, 1966).

Це і є головні дві тези Brentano, що Husserl піддає критиці та по-перше, Husserl критикує Brentano за те, що той не розрізняв окремо площини фантазії як продуктивної пам'яті, пам'яті (зокрема первинної) та очікування оснований на попередньому досвіді (Husserl, 1966, s. 17). По-друге, «Brentano не робить різниці між актом та змістом, або між актом, схопленням змісту та сприйняттям об'єкта» (Husserl, 1966, s. 18). Husserl вважає, що темпоральність буде властива фантазії, а не самим змістам об'єктів. Згадуючи викладену теорію ноезономатичного простору свідомості, можна сказати що гілетичні дані, або ноези не будуть змінювати свою темпоральність у свідомості. Вони будуть залишатись сталими та тільки враження будуть набувати певної модальності у самій свідомості в залежності від напрямку та інтенційного значення. Тому Husserl визначає сам первинний акт сприйняття як первинне враження, а не брентанівську первинну асоціацію (Gallagher, 1998, pp. 46–47).

Також Husserl піддає критиці відсутність відмінності між моментально-первинною пам'яттю та вторинною, що вже належить загальній часовій інтуїції свідомості, що унеможливорює часову послідовність; а також критикує уявлення Brentano про минуле, що постає в пам'яті як щось ірреальне (Husserl, 1966, ss. 18–20).

Свою позицію, щодо відмови від поняття «первинна асоціація» Brentano, Husserl обґрунтовує в такому ключі, що для будь якої рецепції певного зовнішнього явища є за необхідним мати той самий досвід відчуття від зовнішнього подразника. Тобто свідомість інтерпретує зовнішній подразник не

напряму, а через саме відчуття. Тому первинна асоціація Brentano буде в Гусерля модифікованим уявленням про минуле враження, а не асоціацією свідомості щодо відчуття (Husserl, 1966, ss. 14–15).

Тобто точкою відліку для часосвідомості Гусерля слугує первинне враження (нім. “Urimpression”), від якої свідомість може заглянути в минуле та в майбутнє. Дослідник К. Дімітріу з цього приводу пише: «Враження це здебільшого зона чи згин (прим. автора “a fold”) де ретенція та протенція переплітаються; та також операція через яку ми отримуємо матеріал для заповнення якщо там відбулось щось нове» (Dimitriu, 2014, p. 213).

Якщо ж різниця між минулим та майбутнім є лише «концептуальна абстракція» (Dimitriu, 2014, p. 214), то тут можна допустити когнітивний парадокс, що якщо свідомість існує у вічному тепер, то можна сказати що ні минулого ні теперішнього часу не існує та свідомість сама створює в собі минулий та майбутній часи (Dimitriu, 2014).

Як і Brentano та його попередники, Гусерль аналізує сприйняття часу та подальше конституювання його у свідомості на прикладі сприйняття тонів та мелодії (та іноді вдається до сприйняття кольору, зокрема червоного) (Husserl, 1966). Цікавим фактом з сучасної нейробіології є те, що полягає у тонкощах дійсно фізичного сприйняття зовнішніх об’єктів людиною органами чуття. Аудіальні об’єкти зовнішнього світу будуть найбільш наближеними до внутрішнього часосвідомлення саме через особливості людського організму. Візуальне сприйняття складніше та займає в обробці мозку деякий час, коли як аудіальна система людини сприймає зовнішні стимули напряму, тому «об’єкти аудіальної перцепції як звуки та мелодії самі по собі є внутрішні темпоральні об’єкти, коли як столи, дерева та інші речі, котрі ми бачимо – ні», затримка обробкою мозком аудіальної інформації займає пару десятків мілісекунд (Sieroka, 2015, p. 129).

При вивченні концепції Гусерля перше, що може бути зауваженим це те, що існує певна структурна відповідність з розглянутою в першому розділі

теорією Джеймса та його специфічним теперішнім, що охоплює в собі точку тепер, певне минуле та майбутнє. Гусерль справді поверхово ознайомився з працею Джеймса «Принципи психології», хоча дослідник Шон Галахер зауважує, що деякі дослідники, такі як А. Гурвіч, Брукман (Jan Broekman), Броу (John Barnett Brough) та інші, порівнюють теорію специфічного теперішнього Джеймса з простором ретенції та протенції Гусерля (Gallagher, 1998, p. 33).

Незважаючи на початкову схожість теорії Гусерля та Джеймса, необхідно пам'ятати про саму структурну різницю їх розумінь, та як і Brentano, Джеймс розглядає свідомість як результат емпіричного досвіду, що є в свідомості, коли Гусерль намагається віднайти апріорні корені іманентних об'єктів у свідомості через цей емпіричний досвід. Теорія Джеймса про специфічне теперішнє, що може бути зображена у вигляді часового гало, тільки ставить собою запитання щодо утворення часосвідомості, але не вирішує його, на думку Гусерля. Також необхідно пам'ятати акти свідомості, як наприклад рефлексія, що будуть мати власну окрему темпоральність від сприйнятих темпоральних об'єктів (Gallagher, 1998, p. 36, p. 46).

Щодо відношення цілісності свідомості та цілісності часовості, як умови існування свідомості та неможливості повторюваності індивідуальних об'єктів Гусерль пише: «Частина, яку ми абстрактно беремо окремо, може існувати тільки в цілому потоці, як і фази, точки безперервного потоку. Також ми можемо з очевидністю цієї непервності сказати, що їх форма в певному роді є незмінною. Це неможливо, щоб неперервність фаз була такою, яка сама б по собі двічі містила модус фази або він навіть поширювався на цілий відрізок. Тому кожна точка часу (та кожен відрізок часу) з усіх «індивідуальних», так би мовити, є окремим, не може відбутися двічі, так і не може модус послідовності відбутися двічі» (Husserl, 1966, s. 30).

Для подальшого розуміння утворення часової послідовності ми виокремлюємо саме початкове схоплення (нім. "wahrgenommen") об'єктивного часу, подальше особисте відчуття часу людиною (але не чуттєве), що

конституйоване в свідомість з емпіричного досвіду цього схоплення об'єктивного, де обидва поняття є «феноменологічна даність» (Husserl, 1966, s. 7). Досвідні дані, що були особисто відчуті, за Гусерлем становлять первинну основу для розуміння проблеми часу у свідомості, але не об'єктивної реальності, та він говорить: «Щодо проблеми часу можна сказати, що нас цікавить *переживання* часу» (Husserl, 1966, s. 10).

Тобто ми маємо акт схоплення, первинне переживання та подальші модифікації його у свідомості. Первинне переживання, або враження буде створювати точку тепер, яка може бути модифікована як у минуле – у вигляді згадування, або ретенції, так і у майбутнє, через протенцію, та фантазію. Ці два процеси – ретенція та протенція відбуваються, як вже було зазначено, саме через інтенційну властивість свідомості та є «аспектами перцепції», є «префеноменальними конституентами, але не напряду даними феноменами», вони передують самим актам свідомості та є більш «примітивними, ніж свідомого очікування чи згадування» (Sieroka, 2015, p. 171, p. 175).

Тобто отримуючи через первинне враження у часовій точці тепер, свідомість може спрямувати свою увагу на схоплення як тільки-но минувшого об'єкта, що був сприйнятий, а також створити передочікування майбутнього, на основі цієї точки тепер. Ці два спрямування свідомості відбуваються автоматично при утворенні точки тепер та не можуть існувати окремо від цієї тепер точки (Sieroka, 2015, p. 171). Для кожної ретенції необхідно існує вихідна точка тепер, від якої утворюється континуум згадувань. Але сама площина фантазії може утворювати власні тепер, відірвані від реальних досвідних даних, але за таким же принципом – де буде існувати первинна точка тепер фантазії, від якої буде відштовхуватись вся подальша фантазія чогось, а потім згадувань, що відбулись у фантазії. Фантазія функціонує на відриві від реальних досвідних даних та має на увазі зв'язок до трансцендентального досвіду людини, як коли людина може відтворити колись почуту мелодію, тільки в іншій тональності.

Тобто кожен сприйнятий об'єкт так чи інакше отримує власний модус часу (Husserl, 1966).

Тут я пропоную схему, запропоновану Гусерлем та переосмислену автором з огляду на працю Нормана Сієрки в такому вигляді, де точка тепер становить середину між ретенцією–протенцією, задля схематичного розуміння процесу (Sieroka, 2015, p. 173):

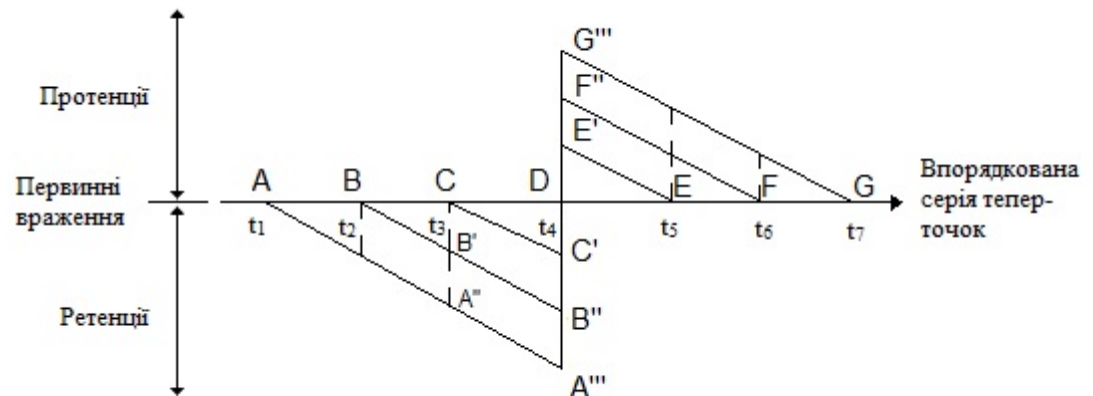

Рисунок 2.1.1. Ретенції-протенції на лінії первинних вражень Е. Гусерля

Аналогічно до схеми Brentano, ми маємо горизонтальну лінію первинних вражень (замість первинних асоціацій) глибину вертикальних ретенцій та умовну доповнену схему протенцій, що на оригінальному малюнку Гусерля відсутні. Тобто, просуваючись лінією часу первинних вражень тонів мелодії А-В-С-Д, ми будемо мати ретенції минулих тонів на вертикалі схеми, як А' у точці В, А'' у точці С, А''' у точці Д, де первинне враження А з кожним наступним тоном буде «провалюватись» у глибину ретенції, яку Гусерль називає «Kometenschweif von Retentionen», або хвостом комети (Husserl, 1966, s. 33).

Гусерль говорить про способи усвідомлення часу та те, що їх можна зобразити як постійне перетворення точки тепер у минуле, яка «усвідомлена в ретенції», та що минуле, що переходить в пам'ять буде мати власні рівні ясності усвідомлення, як коли тільки-но минуле людина може згадати з легкістю, а далекі спогади, «подальші фази минулого будуть зовсім незрозумілі, порожні усвідомлення» (Husserl, 1966, s. 28). Такий же процес віддалення від точки тепер

відбувається і з тривалістю чогось цілого, та таке віддалення називається «пуста ретенціональна свідомість» (Husserl, 1966, s. 28). Процес сприйняття минулого через рефлексію також є обтяженим неможливістю розділення спогадів у минулому.

Під час критики теорії Brentano про одну єдину площину фантазії та первинних асоціацій, в Гусерля виникає розрізнення площини первинної пам'яті (нім. "die Wiedererinnerung") та вторинної пам'яті (нім. "sekundäre Erinnerung") (Husserl, 1966, ss. 37–41), де друга якісно тотожна фантазії. Сам сприйнятий тон для аналізу внутрішньої часосвідомості виступає як «чисто гілетичне дане» (Husserl, 1966, s. 26). Як ми пам'ятаємо, вперше первинна і вторинна пам'ять були диференційовані Вільямом Джеймсом у 1890 році, та їх визначення є аналогічним до розуміння самого Гусерля (Rose et al., 2010, p. 471).

Тут необхідно зауважити вже загально описану схему, що буде торкатися будь-якого рівня свідомості, схоплень, чи будь-чого, що відбувається у площині свідомості, а саме кріплення до точки тепер ретенцій та протенцій. Всі ці елементи крокують крізь іманентний досвід та досвід трансценденцій, ніколи не існують окремо одне від одного та «не є різні акти свідомості, але частини одного ментального акту» (Dimitriu, 2014, p. 213), їх наповненість буде різнитися в залежності від тієї площини свідомості, де вони мають місце.

Предмет первинного враження є реально схоплений предмет зовнішньої об'єктивної реальності, але коли первинне враження набуває ретенційного модусу, то він стає «первинно згаданим» в теперішньому моменті (нім. "primär erinnertes") (Husserl, 1966, s. 34), який якісно не відрізняється від реально існуючого первинного сприйняття тону, але він є ірреальним. Така якісна наповненість буде відповідати площині первинної пам'яті людини.

Саму ретенцію Гусерль синонімізує з поняттям пам'яті (нім. "Erinnerung bzw. Retention") (Husserl, 1966, s. 37), але саме первинної пам'яті, де минуле не сприймається наново в свідомості, не продукується продуктивною пам'яттю як згадування з минулої минувшини, а саме є ретенційно усвідомленим (нім.

“retentional Bewußten”) (Husserl, 1966, ss. 37–38) від точки тепер. Тобто ретенцією можна назвати первинне згадування (нім. “primäre Erinnerung”) (Husserl, 1966, s. 36) та згадуючи наскрізну тезу неподільності всього у свідомості, що відбувається у свідомості й самої свідомості, під час акту такого згадування є неможливим відділити предмет схоплення від самого акту схоплення. Саме в первинній пам’яті минуле ще не репрезентується, як у вторинній пам’яті, але є презентоване.

Та тут також можна навести для прикладу цитату з його «Ідеї...»: «Сприйняття речі не репрезентує щось відсутнє, як спогад чи фантазія; воно презентує, воно схоплює «саме» щось у його живій наявності» (Гусерль, 2020, с. 91).

Тобто Гусерль звертається до різниці між первинно згадуваним та реально відчутим. Первинні відчуття людини будуть слугувати для свідомості фактажем від яких цей фактаж буде набувати модусів ретенції та протенції, які вже будуть мати ірреальний характер та утворювати собою окремі континууми від точки тепер (Husserl, 1966, s. 36). Також ретенції-протенції відбуваються за пасивності свідомості, а не як свідомий акт: «Ретенція і протенція не є окремими актами свідомості. Натомість вони є обов’язковими складовими будь-якого акту. З цього випливає, що: 2. Здійснення ретенційно-протенційної модифікації не потребує активності свідомості. Ця модифікація відбувається у сфері первинної пасивності», каже В. Кебуладзе (Кебуладзе, 2012, с. 35).

Щодо самого сприйнятого часового об’єкта можна навести цитату: «Об’єкт як часова матерія, як така, що має місце у часі та часове розширення, як така, що триває або змінюється, як така, що була тут и потім, бере тут початок з об’єктивації сприйнятих змістів, у випадку чуттєвого об’єкта також з чуттєвих змістів» (Husserl, 1966, s. 69).

На трансцендентальному рівні досвіду відбувається той самий зв’язок, тобто він може бути відірваним від реальних досвідних даних, але сприйматись розумом трансцендентно через такі ж первинні враження. Головним є те, що для

того щоб щось згадати необхідно щось відчутти – матеріальне чи нематеріальне, або іншими словами отримати те саме первинне враження.

Щодо вторинної пам'яті, то вона виступає репрезентацією минулого без первинного враження, що може бути несвідомо, або свідомо згаданим. Людина може щось пригадати без безпосереднього контакту з подразником, але це відтворення буде аналогічно відтворенню у первинній пам'яті, тобто буде відбуватись первинне згадування, реперезентація минулого як в теорії Brentano, до якого будуть аналогічно кріпитись ретенції. Також можна згадати як зміст частини, так і зміст цілого (Husserl, 1966, ss. 39–41). Тобто в певному сенсі, об'єкти вторинної пам'яті будуть виступати протилежністю тепер-точкам сприйняття, так як в точці тепер конститується самоданість.

Щодо первинної пам'яті та фантазії, то Гусерль описує їх як дві протилежності, де в площині фантазії, через відсутність первинного відчуття, так як це є тільки очікуване відчуття, то «відчуття тут це акт, який щось як саме по собі представляється перед очима, акт, який *первинно конститує об'єкт*» (Husserl, 1966, s. 45). Тобто минуле, а саме первинна пам'ять обмежена своїм досвідом, коли як площина уяви має безмежний простір у майбутній час, але можливість протенції може мати нижчий потенціал за ретенцію.

Остання теза відповідає трактуванню автором оригінального тексту Гусерля, але існують й інші погляди на відношення ретенції та протенції від точки тут-тепер. Протенція є обов'язковою інтенційною спрямованістю від точки тепер, але яким є обсяг того, що ми маємо в ретенційному усвідомленні та у очікуванні майбутнього у вигляді протенції. На думку автора, протенція має невизначений обсяг можливих майбутніх точок тут-тепер, коли як ретенція має обмежені реальним досвідом модуси точок тут-тепер, тобто протенція не є дискретною. Дослідник К. Дімітріу сперечається з тезою про те, що ретенція та протенція є рівними за обсягом, а точка тепер відповідає математичному середньому між ними, та пропонує погляд на превалюванні минулого досвіду над протенцією (Dimitriu, 2014). Норман Сієрока щодо різниці ретенції та

протенції говорить, що «ретенції не спрямовані на тільки що минуле в той самий шлях як протенції спрямовані на найближче майбутнє». Він визначає протенцію як таку, що є «перцептивно низького рівня або найближча індуктивна проекція минулого, що означає певного роду асоціацію за подібністю» (Sieroka, 2015, p. 172).

При поясненні ретенцій та протенцій Гусерль описує базові налаштування та можливості свідомості, що мають своє коріння в інтенціональності. Тобто свідомість людини може бути налаштована як у минуле, що складається з континуума відійшовших у минувшину первинних вражень, так і може бути налаштоване у майбутнє. Висновки, щодо ніби математичного прогнозування з бази даних первинних вражень що відійшли у поле пам'яті дійсно можуть різнитись, як і будь-який прогноз або очікування. Тобто майбутнє хоч і утворене на основі «баз даних» того, що вже відбулось, але має свій власний корелят та вірогідність здійснення у реальності, тому протенція і належить до площини фантазії людини. Як і в математичному прогнозуванні, наприклад, діяльності підприємств можна спрогнозувати, сезонний спад виробництва, тощо, але чи буде відповідати прогноз дійсності – це вже зовсім інше питання.

Очікування може виникати не тільки ніби на основі бази даних минулих відчуттів, але й у повністю продуктивному сенсі цього слова. Гусерль тут зазначає: «Це є помилковий погляд, що фантазія не може запропонувати нічого нового, що вона себе вичерпує в тому моменті повторення, була вже дана в сприйнятті. Те, що нарешті стосується повного розуміння часу, розуміння нескінченного часу, то воно є образом цілого концептуального розуміння, як і безкінечний числовий ряд, безкінечний простір тощо» (Husserl, 1966, s. 14–15).

Так як час є синтетичною умовою свідомості, тобто час створюється свідомістю з послідовності досвіду та майбутнє у свідомості відрізняється тільки тим, що не має за собою реального емпіричного досвіду, а має тільки той що знаходиться в первинній асоціації ретенції, можна звернутись думкою до Августина та його питання про можливість спілкування Бога та людини саме з

проблеми часу. Тобто, якщо виходити з положення, що свідомість синтетично утворює час, то всі часи у свідомості існують в певному роді одночасно та відділяє їх одне від одного, як комірочки архіву-сховища, точка Тепер в якій знаходиться первинна асоціація з тільки-но сприйнятим емпіричним досвідом, або враженням. В кожній точці Тепер буде існувати тільки вічне Тепер з комірочками минулих спогадів та передчуттям майбутнього досвіду. Тобто, за такої умови, що часу в свідомості просто не може існувати через саме фізичні координати, то через накопичення досвіду та його послідовність свідомість буде копіювати та самоорганізовувати досвідний матеріал та продукувати фантазії майбутнього.

Щодо площини фантазії, то Гусерль ставить знак рівності між фантазією та вторинною пам'яттю: «Фантазія це свідомість, що характеризується уявленням (репродукцією)», та сама фантазія є первинною даністю для себе самої (Husserl, 1966, s. 49). Простір фантазії аналогічно до простору ретенції утворює континуум майбутніх очікувань та є відносною до змістів схоплених об'єктів: «Тому ми мали б сказати: те, що ми називаємо первинною свідомістю, імпресією або також сприйняттям, це є акт, що сам себе постійно наслідує. Кожне конкретне сприйняття імпліковане цілим континуумом таких градацій. Тому так само як і репродукція вимагає градацій, свідомість фантазії теж просто репродуктивно модифікована» (Husserl, 1966, s. 51).

Саме через те, що фантазія виступає як «продуктивна», через те що свідомість є цілісним неперервним потоком переживань та автоматично поєднує минуле до кожного теперішнього моменту переживання та створює очікування наступного, саме через останнє Гусерль констатує: «Тут лежить одна причина для цього, де вона (прим. автора – фантазія) насправді створює новий момент уявлення, а саме момент часу. Тому ми маємо віднайти у сфері фантазії витoki уявлення часу.... Тривалість відчуття та відчування тривалості є дві окремі речі. Та також це відноситься до послідовності. Послідовність відчуттів та відчуття послідовності не є одним й тим самим» (Husserl, 1966, s. 12).

В своїй більш пізній праці «Картезіанські медитації» Гусерль говорить: «На боці фантазії виникає нове загальне поняття **можливості** яке в спосіб простої мислимості (у собі-думанні, немовби це є) відтворює в модифікованому вигляді всі модуси буття, починаючи від простої певності буття. Воно робить це в модусах чистих фантазійних *недійсностей*, на противагу модусам *дійсності*...» (Гусерль, 2021, с. 137).

Порівнюючи вторинну пам'ять та фантазію ми маємо ситуацію, коли при згадуванні людина може підміняти об'єкти, що реально були сприйняті фантазійними, а також те, що як згадувалось на початку цього пункту, ми маємо справу з ясністю, або зрозумілістю (нім. "Klarheit") згадуваного, особливо того, що відбулось на далекій відстані від точки тепер (Husserl, 1966). Тобто об'єкти вторинної пам'яті не обов'язково будуть пов'язані з реальними первинними враженнями минулого, але мати за собою предмет фантазії.

Для пояснення функціонування вторинної пам'яті та фантазії Гусерль використовує дієслова, як репродукція (нім. "reproduzieren") та репрезентація (нім. "repräsentieren") (Husserl, 1966). Моран в своєму словнику термінів філософії Гусерля також пояснює функцію репрезентації як спільну для фантазії та пам'яті (Moran & Cohen, p. 261).

При згадуванні тону, що знаходиться в площині вторинної пам'яті, людина створює нове феноменальне тепер та репродукує минуле в даному тепер, та потім, аналогічно до ретенції в первинній пам'яті, репрезентує тони, що минули (Husserl, 1966, ss. 55–56).

Аналогічно до протенцій в первинній пам'яті при згадуванні діють протенції вторинної пам'яті. Описуючи процес згадування він говорить: «Кожен первинно конституційований процес захоплений протенцією, яка конституює наступність як щось пuste та схоплене, приводить до заповнення» (Husserl, 1966, s. 57).

Особливістю протенції вторинної пам'яті є те, що майбутнє її хоч і ненаповнене, але вже відбулось в минулому та складає собою визначений

горизонт подій. «Передній план є ніщо без заднього плану. Явлена сторона є ніщо без неявленої. Так само в єдності часосвідомості: репродукована тривалість є переднім планом, інтенції ж, що впорядковують, створюють усвідомлення заднього часового плану» (Husserl, 1966, s. 60).

Тобто можна сказати, що в схемі згадування ми маємо справу вже з реалізованими першопочатковими інтенціями та справа буде стояти тільки за розрізненням істинності або хибності згадуваного відносно навіть не дійсно існуючих об'єктів, а самих первинних вражень. Можна сказати, що згадування з часом згасають, їх межі становляться нечіткими та неясними і зливаються в поле фантазії, де реально існуючого об'єкта не існувало взагалі, репродукція дійсно минулого буття перетвориться в фантазію. Також при згадуванні певного минулого процесу є можливість рефлексії самого акту його згадування.

Тобто у свідомості завжди існує можливість як сприймати об'єкт, так і сприймати власний акт свідомості через рефлексію і спрямованість уваги на саму себе. При згадуванні саме «сприйняття конституює теперішній час» та самі акти згадування також будуть мати власну темпоральність (Husserl, 1966, s. 64).

Гусерль приводить приклад згадування освітленого театру, де людина згадує не саме відчуття, але репрезентує цілісний образ минулого. Тобто саме така позиція унеможлиблює «подорож» у часі свідомості повною мірою через те, що через сприйняття реальне теперішнє буде конституюватись з відчуттів, що існують зараз в моменті, а згадуване буде конституюватись паралельно від теперішнього процесу ніби в контр-образі (нім. "in einem Gegenbild") (Husserl, 1966, p. 64), але буде з ним поєднане.

На прикладі театру стає зрозумілим те, що через утворення поля реального тепер та поля згадуваного тепер відбувається «тривале накладання часових полів, які в реальності не мають простої часової послідовності в часовому полі» (Husserl, 1966, s. 77), в якому відбувається утворення об'єктивного часу.

Всі часові модифікації відбуваються тільки в самій свідомості, але смислова складова об'єктів залишається сталою та відповідною до об'єктивної реальності як в сутності, так і в часовості (Husserl, 1966, ss. 71–73).

Свідомість Гусерля є диференційованою площиною, що не обмежується уявою, або фантазією, як це до цього відбувалось за теорії Brentano. Гусерль зауважує, що фантазія має саме продукуючу функцію, що дозволяє свідомості утворювати, являти час. Через розділення простору свідомості на первинну пам'ять та вторинну пам'ять та уяву, він віднаходить базовий, найлементарніший рівень сприйняття часу, що відбувається у первинній пам'яті, через первинне враження і точку тепер, ретенцію та протенцію. Ці три дії будуть відповідати одному акту свідомості та як було зазначено в попередньому пункті – ретенція та протенція Гусерля, це – інтенційність спрямованості свідомості в минуле чи майбутнє в процесі акту схоплення. Вторинна пам'ять може базуватись як на даних первинних вражень, з прикріпленими ретенціями-протенціями, а може формуватися без реальних досвідних даних з площини уяви, що відповідає ситуації згадування того, чого в дійсності не відбувалось. Площина уяви визначає формування таких же точок тепер-вражень та їх ретенцій і протенцій, але особливість тут буде в тому, що дані не будуть мати чуттєвого досвідного кореляту в минулому. Також слід наголосити на тому, що свідомість буде формувати ніби два потоки досвідних даних, таких як іманентний потік та трансцендентний, та другий буде відповідати об'єктивному зовнішньому часу. Сама логіка модифікацій в ретенціях схожа за смислом на Brentano'sьку теорію часосвідомості, коли кожен наступний згадуваний момент йде вглиб ретенції, набуваючи часової модифікації. Також на відміну від Brentano, змісти самих ретенцій будуть відповідати первинно схопленим об'єктам, не змінюючи власну темпоральність.

2.3. Конститування часу в феноменологічній концепції внутрішньої часосвідомості Е. Гусерля.

Основні засади конститування часосвідомості в концепції Е. Гусерля лежать в інтенційній структурі свідомості та в цьому контексті, починаючи з точки Тепер, обов'язковому кріпленні до неї ретенцій та протенцій, що виступають фундаментальним рівнем конститування часу, які ми детально розглянули у попередньому підрозділі, буде розглянуто сутність конститування часу в феноменологічній теорії. Перехід від зовнішньої реальності до внутрішнього сприйняття часових об'єктів можна визначити як процес, де «об'єктивність загальної тривалості тону конститується в континуальному акті, який є частково пам'яттю, в самій маленькій своїй точній частині, сприйняттям та у послідуєчій частині очікуванням» (Husserl, 1966, ss. 25–26).

Слід звернути увагу на саме поняття конститування за феноменологічного методу та, наприклад, учень Гусерля Ойген Фінк (1905–1975 рр.) в діалогах зі своїм вчителем, занотованих від 28 серпня 1931 року, уточнює дане поняття з метафізичних визначень, таких як ентелехія (древньогр. “ἐντελέχεια”) та дюнамис (древньогр. “δύναμις”) на прикладі дії “Handeln”, де сам акт синтезу ентелехії та дюнамису буде місцем, де вони конститууються, тобто в дії. Щодо самого розуміння понять ентелехія та дюнамис, то в Аристотеля вони складають основу метафізичного розуміння світу. Поняття дюнамис відповідає силі або спроможності дії: «Силою/спроможністю називають начало руху або зміни {речі} або іншому, або {в самій цій речі} як іншому...» (Аристотель. Метафізика 1019a.15), тобто є тим, що починає зміну або рух, а зі сторони зрушеного та зміненого – вона є те, звідки цей рух та зміна йде. Тобто є водночас і пасивним, і активним суб'єктом. Ентелехія (яку слід відрізнити від поняття енергєя (древньогр. “ἐνέργεια”)) походить від древньогрецького “τέλος” (τέλος) – завершення, кінець, розв'язка, мета та “ἔχειν” (έхань), що відповідає значенню

«мати», відповідає поняттю мети або спрямуванню, завершенню дії (Аристотель, 2022).

О. Панич перекладає ентелехію також як «здійсненність»: «Ім'я «дія», поєднане зі здійсненністю, перейшло і на все інше насамперед від рухів: адже вважають, що дія найбільше є рухом...» (Аристотель. Метафізика 1047a.30). Тобто спрямування та сила будуть становити сам акт дії.

Якщо порівнювати дескриптивний, або описовий та конституційний аналізи, то О. Фінк пояснює це, як: «...конституційний аналіз не є тим самим, що й дескриптивний аналіз. В останньому есплікуються об'єктивні моменти об'єкта, його якості, у відношенні до інших об'єктів. В конституційному аналізі розглядається дія, в якій дані об'єкти та об'єктивні моменти» (Cairns, 2013, pp. 27–28).

Щодо, наприклад, конституювання відчуття болю у свідомості, то дослідник Р. Соколовські, аналізуючи конституювання часосвідомості Гусерля, описує це як такий процес, за якого чуттєве сприйняття, або враження буде передувати сприйняттю його свідомістю та подальшого конституювання сприйняття цього відчуття у ній. Тобто первинне враження у розумінні відчуття буде передувати репрезентації її у свідомості, або за Brentano – первинній асоціації (Sokolowski, 1970, pp. 527–548).

Р. Соколовські визначає конституювання часу за Гусерлем, як накопичувальний, спонтанний, автоматичний процес свідомості (Sokolowski, 1970, p. 549). Для «затвердження» свідомістю точки тут-тепер, для надання їй форми за необхідне будуть мати місце деякі апіорні властивості первинного матеріалу, що виступають у вигляді ретенції та протенції. Точка не може існувати відірвано від інших вже минулих точок тепер, вона тільки конститується через точки тепер, що вже відбулись, і точки тепер, що ще відбудуться у майбутньому, тому час постає як синтетична умова єдності потоку свідомості, так як конститується тільки через таку необхідність свідомості.

Єдність, неперервність часового потоку виступає причиною, чому Гусерль розглядає час, як обов'язкову зв'язку минуле-тепер-майбутнє, що існує нерозривно, так як часовий об'єкт може існувати тільки за умови неперервності єдності буття загалом. Тобто часовість об'єкта покладена в його єдності, а його єдність є частиною буття загалом (Husserl, 1966).

Часовий об'єкт буде даний в нероздільній єдності власної ідеальності і є окремим індивідуальним тоном, що набуває певних модифікацій у свідомості. Тобто свідомість відображає ідеальний тон "с", а також той що існує в реальному житті, що буде відповідати іманентному та трансцендентальному рівням свідомості. Щодо єдності часового потоку окремих часових об'єктів в ньому, то Гусерль говорить: «З іншої сторони існують відмінності, так як кожна індивідуальна часова точка є відмінною одна від одної, але тільки *розрізнена* (прим. автора "*verschieden*"), але не *розділена* (прим. автора "*ge-schieden*"). Невідмінна рівність часової матерії та безперервність модифікацій часових зупинок свідомості істотно обґрунтовує злиття у єдність безперебійного розширення *c*, та так виникає конкретна єдність. Лиш як часове розширення тон *c* є конкретним індивідуумом» (Husserl, 1966, s. 93).

Щодо конституювання самого часу Гусерль виділяє три рівні його конституювання у свідомості: 1) «речі досвіду в об'єктивному світі», або емпіричний рівень зовнішніх дійсно існуючих об'єктів; 2) явища іманентної свідомості, або рівень суб'єктивного внутрішнього часу – конституювання феноменів та явлень; 3) «абсолютний часово-конституований потік свідомості» (Husserl, 1966, ss. 79–80), або конституювання суб'єктивного часу в «абсолютному позачасовому потоці свідомості, що не є об'єктом» (Husserl, 1966, s. 124).

«Час Гусерля це не реальність, але феномен», каже Р. Соколовські, де при конституюванні часу первинним буде потік свідомості, як цілісна та неперервна площина, та в ній будуть конституюватись самі часові об'єкти, які можуть належати до трансцендентного, або іманентного потоку свідомості, та

трансцендентні об'єкти будуть відповідати об'єктивному часу (Sokolowski, 1970, s. 530, s. 532), а сама «об'єктивність конститує себе саме не в «первинних» змістах, але в характері схоплень та у відповідності до сутності цього характеру відчутих закономірностей» (Husserl, 1966, s. 9).

Тут необхідно згадати тезу, щодо завдання феноменологічного аналізу, який виключає з себе визначення безпосереднього зв'язку між зовнішнім реальним світом із внутрішнім світом свідомості та визначення відповідності цих двох світів. Тому весь потік свідомості, з його безкінечною зміною первинних точок тепер, згадувань та очікувань буде «абсолютно суб'єктивним»: «Цей потік є чимось, що ми після конституювання маємо на увазі, але це не «об'єктивне» часове. Це абсолютна суб'єктивність, що має абсолютні якості чогось, що образно можна охарактеризувати як «потік», що відштовхується від актуальної точки, вихідної точки, «тепер»» (Husserl, 1966, ss. 80–82). Особливістю конституювання часового потоку у свідомості є необхідна зміна тотожних за смыслом фаз у різності їх відтінків.

При схопленні певного тону, що звучить та триває в точці тепер, людина може сприйняти як окремо тон, або цілісно всю мелодію, або точку тепер в цілісності мелодії.

В своїй концепції Гусерль виділяє чотири можливі варіанти сприйняття: 1) загальне сприйняття певного тону, що звучить; 2) окреме сприйняття змісту тону та часової тривалості змісту, а також «процесу тону в його тривалості, що можна спостерігати поза порядком природи»; 3) сприйняття тепер з поворотом у ретенцію; 4) сприйняття часосвідомості тепер (Husserl, 1966, s. 125).

Четвертий тип сприйняття він пояснює як явлення фази тону звуку та його тільки-но минулих відтінювань. Тут виникає ситуація, коли тільки-но конституїрована мелодія може стати окремим цілим та стати окремим новим тепер та конституювати вже новий рівень часосвідомості (Husserl, 1966, s. 125).

Точка тепер лінії часу сприйняття є лише абстракцією, що дозволяє виокремити минуле від майбутнього та Гусерль каже, що: «В ідеальному сенсі

було б тоді сприйняття (імпресія) фази свідомості, яка конститує чисте тепер, та пам'ять кожної іншої фази неперервності. Але це є тільки ідеальною межею, чимось абстрактним, що не може існувати саме по собі. Також вона залишається на місці, щоб також це ідеальне тепер не було чимось *toto coelo* відмінним від не-тепер, але щоб неперервно означувало себе. А це відповідає неперервному переходу зі сприйняття в первинну пам'ять» (Husserl, 1966, s. 44).

Іманентний потік свідомості конститується з тепер точок часу, що дають доступ до ретенцій або згадувань. Цей процес необхідно відрізнити від явлення (нім. “die Erscheinung”) та трансцендентного предмета (нім. “transzendenter Gegenstand”) (Husserl, 1966, s. 82), так як свідомість у своєму конституюванні часу може звертатись до «відчуття, явлення, предмету» (Husserl, 1966, s. 98). Різниця як раз таки і полягає в тому, що явлення будь чого (Гусерль пояснює це на прикладі будівлі) має власну буттєву тяглість, коли як потік свідомості характеризується схопленням чимось в моменті (наприклад певним кольором, що присутній в будівлі). Сам акт схоплення є внутрішнім актом свідомості та окремим іманентним об'єктом (Husserl, 1966, s. 82). Гусерль говорить: «Річ конститує себе в протіканні своїх явлень, які самі як іманентні єдності в потоці первинних імпресій конститууються, та необхідно конститууються одне з іншим. Явлена річ конститує себе, тому що в одиниці вражень та єдності схоплень конституують себе в первинному потоці первинних вражень, як і постійна свідомість про щось, уявлення, близька презентація (прим. автора “Gegenwärtigung”) чогось, та в конституційованому уявленні того самого» (Husserl, 1966, s. 100).

Явлення, як їх визначає Соколовські, «є просто посередники, що роблять реальну річ присутньою нам у перцепції», також явлення може бути визначене «як враження чи комплекс вражень, які представлені через інтенцію, та отже відбуваються для репрезентації об'єктивного аспекту або якості реальної речі», тобто «репрезентує ноематичний аспект» (Sokolowski, 1970, p. 534), коли як

«іманентні об'єкти лише сума фаз, що минули, та конституювання самих себе, утриманих у ретенції» (Sokolowski, 1970, p. 550).

Щодо самих змістів актів, явлень та всього, що виникає у свідомості, то ці іманентні змісти конституюються в абсолютному потоці свідомості та мають таку ж ретенційно-протенційну структуру, але особливістю тут буде те, що горизонт як згадувань так і очікувань буде нескінченним.

Тобто, конституювання часових об'єктів проходить шлях від схоплення зовнішніх часових трансценденцій, що презентуються через іманентні об'єкти свідомості (Husserl, 1966, s. 24). При чому «конституційований, побудований з тепер-свідомості (прим. автора "Jetztbewußtsein") та ретенційної свідомості акт є *адекватним сприйняттям* (прим. автора "Wahrnehmung") *часових об'єктів*» (Husserl, 1966, s. 42).

Особливість акту схоплення тут полягає в тому, що при схопленні часовим об'єктом виступає об'єкт в його тривалості: «Під *часовими об'єктами в даному сенсі* ми розуміємо об'єкт, який не тільки є часовими одиницями, але й також є тривалістю часу утриманою в них. Коли звучить тон, то моє об'єктивуюче схоплення може взяти тон, який триває та згасає, й зробити його своїм предметом, та все таки ж не тривалість тону або тон в його тривалості. Це і є як такий часовий об'єкт» (Husserl, 1966, s. 25).

Для об'єктивації самого відчуття, враження, для свідомості необхідно пройти ще певний шлях, що відбувається саме через її інтенційність, перетворюючи їх у внутрішній досвід. Соколовські цитує тут Гусерля та його «Логічні дослідження»: «Я бачу річ, *наприклад*, цю коробку; я не бачу моїх відчуттів» (Husserl, 1901, s. 382), а вже в праці «До феноменології...» Гусерль говорить: «Між тим ми називаємо сприйняттям *акт*, в якому розташовані всі «джерела», які *первинно конституційовані*, тому це є *первинна пам'ять сприйняття*» (Husserl, 1966, s. 45).

Конституюватися також може не тільки сприйняття об'єкта, а й його тривалість, або вся послідовність об'єктів загалом. Для послідовності, як

приклад, можна навести послідовність двох тонів А та В, коли ми можемо як згадати окремо кожен тон, А та В, та можемо згадати цілісно послідовність (А—В), де також сам перехід «—» буде частиною цієї послідовності (Husserl, 1966, s. 47).

Очевидно, що первинні враження мають різні континуальності та складають собою різні потоки тривалостей, що будуть складати певну єдність. Як було згадано, це певного роду накладання часових полів. Досить складними термінами Гусерль описує принципи внутрішнього часопотоку свідомості, але на думку автора тут можна навести метафору з нотної грамоти, де певна музикальна композиція буде обов'язково мати власні правила єдності у вигляді початку та кінця, тональності, тривалості тактів, та множини мелодій для різних музичних інструментів, тони яких будуть починати та закінчувати своє звучання, а також самі мелодії будуть починати та закінчувати своє звучання. Проводячи аналогію з музикальною композицією можна пояснити, що всі схоплення і ретенції відбуваються у просторі єдності цього потоку, але також необхідним є сказати, що свідомість конститує сам потік також, й всі можливі процеси відбуваються у її єдності, і як симфонічний оркестр буде грати одну єдину музичну композицію, так і всі ретенції та точки тепер будуть взаємопов'язані цією єдністю свідомості. Точками дотику тут може слугувати інтенційність тону, інтервал потоку (від початку до кінця). При чому інтенційність, як ретенція, буде мати за собою як схоплення об'єкта ретенції, так і схоплення самої ретенції, тобто рефлексія самої ретенції та утримання її у певного роду єдності.

Гусерль зауважує тут інтенційність, яка має подвійне спрямування, конституювання відбувається як при явленні предмету, так і конституювання того, що нам являється: «Саме тому в одному потоці свідомості є дві нероздільно єдині пов'язані між собою *інтенційності*, які переплітають між собою дві сторони однієї речі. Іманентний час, що конститується, об'єктивний час, правильний (прим. автора "eine echte"), міг би бути даний в тривалості та зміні тривалостей; в іншому *квазі-часовому* розміщенні фаз потоку, завжди та

обов'язково він має протікаючий «тепер»-пункт, фазу актуальності та серію постакуальностей та післяактуальностей (які ще не актуальні) фаз. Це префеноменальна, преіманентна часовість конститує себе інтенційно як форма конституювання часу свідомості та сама в собі» (Husserl, 1966, ss. 89–90). При чому коли свідомість усвідомлює свій потік часу, їй не потрібен окремий для цього потік та вона «як феномен конститує його самого в собі самому» (Husserl, 1966, s. 90).

Загальна схема конституювання будь-якого предмету свідомості необхідно має за основу первинне враження. Тобто для самого утворення часової послідовності необхідно існує точка тепер, що має досвід емпіричного, іманентного чи трансцендентного типу.

Те ж саме торкається самого акту репродукції або фантазії, при конституюванні їх у свідомості буде відбуватись як конституювання самих сутностей схопленого, так і самих актів схоплення, що мають інтенцію. Сам акт схоплення розпізнається у свідомості через рефлексію.

Тобто аналізуючи процес конституювання часу у потоці свідомості Гусерль виділяє такі апріорні сутності часу, як: 1) обов'язкове конституювання тепер з його об'єктом та часовими модифікаціями у неперервному часовому потоці; 2) часовий потік – є єдиним для всіх схоплень; 3) «об'єктний абсолютний час необхідно ідентичний тому самому часу, який відбувається через відчуття та сприйняття» (Husserl, 1966, s. 72).

Також, якщо говорити про конституювання, наприклад, тіла, то тут «воно конститує себе через перцепції себе, та конституювання тіла як реального об'єкта є необхідною умовою для конституювання реального світу поза тілом» (Cairns, 2014, p. 4).

Щодо конституювання суджень, то вони конститууються напряму через абсолютний потік свідомості. Тобто, якщо для будь-якого сприйнятого досвіду для свідомості відправною точкою буде виступати первинне переживання. То для нематеріальних суджень відправною точкою буде «це-покладання» (нім.

“Dies-Setzung”), та тут також присутній сам акт схоплення, що також має власну тривалість, аналогічно даним чуттєвих змістів.

«Первинне в випадку суджень є тільки спонтанність покладання (прим. автора “der Setzung”), яка лежить в основні, та має будь-який матеріал афекту (прим. автора “der Affektion”)» (Husserl, 1966, s. 154). Первинна часовість тут буде виступати неперервністю самого покладання.

Судження буде варіантом прикладу іманентного життя свідомості, не об’єктивного і не трансцендентного. Все абсолютно все, що виникає в потоці свідомості є частиною його потоку та не може відбуватись поза ним, буде утворювати певні сталості, процеси що будуть конституюватись та утворювати часову послідовність.

«В первинному потоці свідомості не дано тривалості. Тому що тривалість є формою чогось, що триває, змісту, що триває, чогось ідентичного часовому ряду, яке діє як його тривалість....Об’єктивний час є формою «стійких» предметностей (прим. автора ““beharrlicher” Gegenstände”), їхньою зміною та іншими процесами в них. «Процес» (прим. автора “Vorgang“) є також поняттям, що має на увазі стійкість» (Husserl, 1966, s. 126).

Особливість такої стійкості процесу є сама нестійкість і постійна зміна його змісту. Тобто фази змінюють одна одну змінюючи наповнення, перетворюючись та наповнюючись новими змістами в залежності від наповненості.

Але Гусерль застерігає від фрактальності сприйняття та відштовхується від первинних вражень та тривалості їх змістів. Тобто буде існувати первинне поле часосвідомості: «Конституйоване первинне поле часосвідомості (прим. автора “Urfeld des Zeitbewußtseins”) є сталим розширенням, яке складається з первинного моменту та певної серії повторюваних модифікацій; повторювані модифікації не є змістом, але формою. Визначеність цих модифікацій є завжди однакова за формою для всіх первинних полів (в їх послідовностях). Кожен первинний момент є саме первинний момент (тепер-свідомість), кожна минула

свідомість-минулого, та ступінь минулого є чимось визначеним: їй відповідає жорсткий визначений формальний характер в первинно-конституційованій свідомості» (Husserl, 1966, s. 130). Тут можуть виникати ці ніби «нашарування» (нім. “der Schichten”), які будуть мати за точку дотику незмінний первинний зміст первинних моментів (Husserl, 1966).

На думку автора, до конституювання часу за логікою Гусерля можна підійти з двох позицій. Перша позиція полягає у конституювання часу через саме «потрапляння» часу у свідомість через зовнішній об’єкт. Тобто сприйняття–зміст сприйняття, як це описує дослідниця Ш. Томе. Така послідовність була задокументована у «Логічних дослідженнях» та, як ми вже знаємо, становить собою інтенційний акт, що переносить зовнішній об’єкт у внутрішній світ людини (Thomé, 2013, pp. 298–299).

У «До феноменології внутрішньої часосвідомості» Гусерль йде далі до самих трансцендентальних коренів конституювання часу, що представляє собою розглянуте троїчне конституювання часової точки на неперервну лінію часу свідомості. Сама свідомість буде складати собою такі враження, що потрапили через емпіричний досвід, ті, що будуть виникати у площині іманентних вражень свідомості, наприклад абстракції та числа, та будуть виникати без реального зовнішнього подразника тільки у площині свідомості через спонтанні акти схоплення, та до цього типу відноситься і наступний трансцендентний досвід.

РОЗДІЛ ІІІ
ВПЛИВИ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ
ЧАСОСВІДОМОСТІ НА ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ФІЛОСОФІЇ І
ГУМАНІТАРНИХ НАУК

3.1. Концепція часосвідомості Е. Гусерля в теорії соціальної дії А. Шюца

Альфред Шюц (1899–1959 рр.) послідовник Макса Вебера (1864–1920 рр.), що застосував принцип феноменологічної методології у природній настанові для вивчення соціальних наук, а саме фундаментального пояснення сутності процесу соціальної дії. В своїх працях розглядає також тези А. Бергсона, В. Джеймса та Макса Шелера (1874–1928 рр.) (Trujillo, 2018, р. 2). Дослідник В. Кебуладзе говорить, щодо позиції Шюца: «Він захищав методологічний монізм, він був проти експансії методів природничих наук у сферу наук гуманітарних і розглядав феноменологію як нову універсальну методологію всього наукового пізнання в цілому» (Кебуладзе, 2015, с. 147).

Шюц народився та отримав освіту юриста у Відні, де також вивчав економіку та соціальні науки (Trujillo, 2018, р. 1). У 1939 році переїхав з Відня до Америки, де працював банкіром та частково викладав на факультеті післядипломної освіти у Новій Школі Соціальних досліджень (англ. “Graduate Faculty of the New School of Social Research”) у Нью-Йорку, де став професором і перейшов на повну ставку у 1952 році (Trujillo, 2018, р. 2). Е. Гусерль був знайомий з А. Шюцом та А. Гурвічу описав його персоналію, як «банкір вдень та феноменологіст вночі» (Barber, 2018, pp. 268–285). Також, був основним членом Міжнародної Феноменологічної Спілки (International Phenomenological Society) та редактором засновником журналу, під назвою «Філософія та Феноменологічне Дослідження» (“Philosophy and Phenomenological Research”) (Trujillo, 2018, р. 2).

Праця А. Шюца 1932 року «Смислова будова соціального світу» (оригінальна назва “Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt” та англійський переклад Джорджа Уолша “The Phenomenology of the Social World” 1967 року), яка була присвячена феноменологічній теорії у призмі феноменології природньої настанови була помічена Е. Гусерлем та 3 травня 1932 року, та він прокоментував її так: «Я схвилюваний зустріти такого серйозного та ретельного феноменолога,

одного з небагатьох, хто дійшов до суті значення моєї праці життя, доступ до якого є, на жаль, таким складним, та який обіцяє продовжити її як представник справжньої *philosophia perennis*, яка окремо може поставати майбутнім філософії» (Schutz, 1967, p. xviii).⁹

Свою зацікавленість до праць Гусерля Шюц виклав також в таких статтях, як «Деякі провідні концепції феноменології» (“Some Leading Concepts of Phenomenology”) 1944 р., «Дискусія: Ідеї Едмунда Гусерля, Том II» (“Discussion: Edmund Husserl’s Ideas, Volume II”) 1953 р., «Типи та ейдоси в пізній філософії Гусерля» (“Type and Eidos in Husserl’s Late Philosophy”) та «Проблема трансцендентальної інтерсуб’єктивності в Гусерля» (“The Problem of Transcendental Intersubjectivity in Husserl”) 1966 р., та інших дослідженнях (Trujillo, 2018).

Окрему увагу А. Шюц приділяє смислотворенню при конституюванні досвіду у свідомості людини, що наслідує конструкцію Е. Гусерля часосвідомості, але не визнає трансцендентальної настанови в цьому процесі. Дослідник К. Бельведере зауважує, що «він (прим. автора – Шюц) стверджує, що емпіричні соціальні науки знаходять своє підґрунтя не в трансцендентальній феноменології, а в конститутивній феноменології природної настанови» (Belvedere, 2007).

Дослідник А. Вахтель зауважує, що сам «Гусерль визнає можливість збереження певної форми феноменологічних дескрипцій в умовах природної настанови через уведення поняття феноменологічної психології. Адже остання досліджує ейдетичні моменти свідомості як «втілених душ», як суб’єктів, що існують у світі» (Вахтель, 2017, с. 140).

---

⁹ Переклад з німецької Дж. Уолша та Ф. Ленерта: “I am to meet such a serious and thorough phenomenologist, one of the few who have penetrated to the core of the meaning of my life’s work, access to which is unfortunately so difficult, and who promises to continue it as representative of the genuine *philosophia perennis* which alone can be the future of philosophy” (Schutz, 1967, p. xviii).

Щодо натуралізації феноменології з призми бачення Шюца, можна застосувати пару протилежних тез Гусерля, викладених А. Вахтелем, що відповідають, на думку автора, сутності проблеми натуралізації в теорії соціальної дії: «свідомість конститує світ як свій інтенційний корелят» проти «світ сутнісно є інтенційним корелятом свідомості» (Вахтель, 2017, с.113).

Щодо самої природної настанови, то людина постає невід'ємним її елементом та Дж. Трухіло говорить, що «турботи звичайної людини в природній настанові домінують через просторові та темпорально структуровані прагматичні мотивації» (Trujillo, 2018, р. 5).

Коли як соціальний світ Шюца відрізняється від світу природної настанови «через те, що перша від початку, до будь-якого наукового дослідження містить «сенси», що їх конституують соціальні актори в соціальних взаємодіях. Точніше кажучи, ця реальність і складається з цих сенсів» (Кебуладзе, 2015, с. 147).

Дослідниця Н. Малицька щодо теорії соціальної теорії Шюца пише: «Постулюючи, що здоровий глузд індивідів є системою типізованих конструктів, науковець робить висновок, що життєвий світ природної настанови можна вивчати за допомогою штучно створених наукових моделей (*гомункулів*) соціального світу, що їх учений-соціолог створює і вміщує у штучно створену ситуацію, яка, проте, має відповідати постулатам наукового моделювання соціального світу» (Малицька, 2009, с. 102).

Дане дослідження буде зосереджено на смисловому запозиченні ідеї ретенції-тепер-протенції Гусерля під час конституювання часу у теорії соціальної дії А. Шюца, що детально описана в згаданій праці «Смислова будова соціального світу», а також саме усвідомлення часу згадується у праці «Структури життєсвіту», що була випущена та завершена його студентом Томасом Лукманом (1927–2016 рр.) у 1973 році після смерті Шюца.

Для початку, я пропоную визначити головного дієвця (нім. “Handelden” та в перекладі англійською Дж. Уолша “actor”) соціальної дії за А. Шюцем, та він є таким, що: 1) знаходиться в точці тепер; 2) має змогу усвідомити свої минулі дії

з точки тепер та надати їм змістовності; 3) автоматично передвбачає свою майбутню дію та її можливе завершення з точки тепер.

Як ми бачимо, ці позиції запропоновані Шюцем повторюють послідовність конституювання часу у свідомості Гусерля та в такому ж ключі констатується і соціальна дія окремого індивіда.

Шюц визначає потік свідомості як такий, якому притаманна внутрішня тривалість та єдність. Свідомість характеризується інтенційністю та може спрямовувати увагу як на самі акти схоплення, так і на об'єкти схоплення, тобто має подвійний характер інтенційності, вже визначений Гусерлем, при конституюванні часу. Цілковито як окремий об'єкт потік свідомості не може бути відрефлексований людиною (Schutz, 1967, pp. 45–46). Самі акти, що схоплюють рух, виглядають у свідомості як «заморожені, просторові, вже завершені акти» (Schutz, 1967, p. 46).

Теорію конституювання часу Гусерля Шюц порівнює також з теорією А. Бергсона та його “*durée*”, визначаючи їх як дві протилежні концепції, звертаючи увагу саме на розуміння «чистого» потоку свідомості, розуміння якого розкрито в теорії Гусерля.

Власне в праці «Смислова будова...» він приділяє велику увагу праці «До феноменології...» Гусерля. Теми та поняття які він детально аналізує торкаються ретенції, протенції, первинної та вторинної пам'яті, репродукції, фантазії, рефлексії, особливості виникнення об'єктивного часу самого по собі в репродукції, спонтанності схоплень ментальних об'єктів та описує різницю між об'єктом схоплення та актом схоплення в теорії Гусерля (Schutz, 1967, pp. 49–50).

В самій теорії Гусерля він вбачає саме метод та цю правильну послідовність процесів, що відбуваються на рівні свідомості й несвідомого (пасивної синтези), механізм, що може бути застосований для розуміння фундаментальних причин, що спонукають людину до дії у соціальному контексті. Шюц синонімізує інтенційні акти з актами спрямування уваги людини

(нім. “der Akt der Zuwendung”), в тому числі і рефлексивними актами, або актами фантазії (які є тотожними), та досвід може набувати як дискретного, або скінченного характеру так і ні (Schutz, 1932, s. 48).

За концепції внутрішньої часосвідомості, Гусерлем було виокремлено дві площини можливого згадуваного, а саме первинну і вторинну пам'ять, де друга тотожна за суттю до фантазії, а первинна відповідає згадуваному минулому у ретенції. Шюц зауважує, що обидва згадування є нечіткими і неповними – для людини буде неможливим точно відтворити минуле навіть у автоматично кріпленому до точки Тепер ретенційному просторі. Шюц говорить, що такі прожиті досвіди-згадування «...можуть бути відображені тільки через дуже нечітке уявлення та чия репродукція, окремо від чистого пустого зауваження «мати досвід чогось» – іншими словами, в зрозумілому вигляді – є досить неможливою» (Schutz, 1967, p. 52).¹⁰

Саме з такої позиції заперечення можливості абсолютного відтворення у пам'яті прожитих подій, він звертається до поняття Макса Шелера, як абсолютна приватність особи (нім. “absolut intime Person”, або англ. “absolute personal privacy”) та поєднує його з розумінням Гусерля, та робить відсилку до “Dasein” Гайдеггера, що можна перекласти як «бути там» (Schutz, 1967, p. 52). Таке поєднання створює нове поняття «суттєво актуального» прожитого досвіду (“wesentlich aktuelle” Erlebnisse, де “Erlebnisse” Моран та Коен визначають як “mental processes or lived experiences”) (Schutz, 1932, s. 50; Moran & Cohen, 2012, p. 27), яке буде відповідати розумінню найближчої минувшини з точки зору індивіда, та тому, що відбувається у найближчому до Его просторі особистості (Schutz, 1967, pp. 50–53; Scheler, 1923, p. 77.) В такій позиції «суттєво актуального» досвіду він ще не є пам'яттю, бо «пам'ять схоплює тільки

---

¹⁰ Переклад з німецької Дж. Уолша та Ф. Ленерта: “There are, as a matter of fact, experiences which are experiences when they are present but which either cannot be reflected upon at all or can be reflected upon only through an extremely vague apprehension and whose reproduction, apart from the purely empty notion of “having experienced something” – in other words, in a clear way – is quite impossible” (Schutz, 1967, p. 52).

«те» того досвіду, тобто відтворює його частково та відтворюється через акт схоплення» (Schutz, 1967, p. 53). Тобто людина зможе виокремити такий досвід, виділити його як «те» тільки у внутрішній перцепції.

Моран та Коен пояснюють поняття таких ментальних процесів (*Erlebnisse*) у Гусерля у контексті розуміння акту свідомості: «Свідомі акти, стани, процеси або **досягнення** (прим. автора “achievements”) є вихідними даними для певного типу **синтезису** (прим. автора “synthesis”) суб’єктивної активності та об’єктивного, або змістовної складової, Гусерль говорить про **ментальні процеси або прожиті досвіди** (*Erlebnisse*) про як такі, що мають різні **характеристики акту**, або **якості акту**, наприклад вони є актами страху, сподівання, відчуття, обіцянки, згадування і так далі... В Ідеях I, Гусерль визнає суб’єкта, або **его** як джерело актів. Як говорить Гусерль, *его живе через акт*» (Moran & Cohen, 2012, p. 27).

Дане поняття буде торкатись двох сфер: тілесного Его та її психічних феноменів, що будуть відповідати за емоції, або її афективну зону. Пам'ять же за Шюцем має функцію усвідомлення досвіду, рефлексивну функцію, де розум буде підпорядковувати афекти до певних раціональних конструкцій свідомості (Schutz, 1967, p. 53). В «Структурах життєсвіту» Шюц говорить: «Смисл одиничного досвіду не живе в самому досвіді «як такому», а надається йому в рефлексивному повороті» (Шюц & Лукман, 2004, с. 66).

Тобто, як ми вже розуміємо, Шюц не у всьому підтримував ідеї Гусерля, але саму структуру щодо можливості уваги та свідомості робити поворот у минуле, так і у майбутнє, схоплювати як самі акти схоплення так і об’єкти актів схоплення – цю структуру він запозичує для пояснення своєї теорії соціальної дії.

Важливим для розуміння соціальної дії є зазначити різницю між досвідом та поведінкою. Для цього Шюц наводить приклад реакції людини на почуття болю, де людина може переживати біль всередині себе, а може відреагувати на почуття болю певним рухом, що буде свідчити про нього. Тобто досвід людини,

може призвести, або не призвести до наступної дії. З такої позиції розуміння виникає два типи досвіду: той, за яким послідувала дія-реакція, та той за яким ні. Тому саме поведінка (нім. “Verhalten”) людини буде виступати, як говорив Гусерль, «наділеним смислом досвідом свідомості» (нім. “sinngewandte Bewusstseinslebnisse”) (Schutz, 1967, p. 54; Husserl, 1929, p. 22). Тобто смислової наповненості досвід буде набувати через Его-акт та велика кількість досвіду буде залишатись у «премордиальній пасивності» (або пасивній синтезі), та як і в Гусерля смисли будуть формуватися тільки після вражень, але їх джерело буде вже не в трансцендентальній, а іманентній площині (Schutz, 1967, p. 54). Досвід людини набуває смислу тільки через рефлексію: «Тільки досвід має зміст, а не те що пережито» (Schutz, 1932, s. 49).

Досвід, що є наділений смислом, «покриває всі досвіди дані в інтенційності у формі спонтанної активності або в формі вторинної модифікації з неї» (Schutz, 1967, p. 54). При чому сам его-акт і є «формою інтенційності», каже Шюц, та «поведінка в її процесі буде «сприйматись» по-своєму, та по-друге в даному погляді буде первинною активністю (нім. “der ursprünglichen Aktivität”). Таке сприйняття виступає як первинне враження (нім. “Urimpression”) за якими приєднуються безперервні ретенційні тіні» (Schutz, 1932, s. 53–54).

Для Шюца сприйняття є ірреальним та тільки відображає дійсність. Первинні враження та ретенції є ірреальними та будуть різнитися між собою за суттю (Schutz, 1967, p. 56). Після таких розвідок в теорії Гусерля він робить висновок, що: «Застосовуючи до теорії поведінки, це означає: поведінка в своєму процесі є *префеноменальним* досвідом свідомості» (Schutz, 1932, s. 54). Тому сама дія виступає як кінцевий результат попередніх послідовних актів, що відбуваються у внутрішньому просторі людини та на основі її досвідів.

Щодо самої поведінки Шюц дає визначення: «Поведінка також є низкою прожитих досвідів (прим. автора “Erlebnissen”), які залишаються утриманими через всі інтенційні модифікації, де відрізняються в межах первинної інтенційності спонтанної активності «досвіду взагалі»» (Schutz, 1932, s. 54).

В своїй теорії Гусерль не виходить за рамки свідомості та розглядає зовнішній світ тільки як можливе джерело предметів для подальшого їх схоплення свідомістю, коли Шюц звертається до природної настанови, соціального світу, наповнених смислами та дії, через яку намагається віднайти зв'язок між феноменологією та дійсністю.

До визначеного поняття поведінки Шюц також додає базове розуміння Гусерлевої протенції, яка висвітлюється з позиції застосування до соціальної дії. Протенція буде виступати формою інтенційності свідомості, що буде базуватись на «прожитому досвіді» і буде спрямовувати увагу у майбутнє. Також, вона є основою для розуміння поняття рефлексії, що буде складатись не тільки з ретенцій та репродукцій, або погляду у минуле, але й буде залежати від протенцій, що є невід'ємною частиною конститутивного процесу за Гусерлем, й аналогічно відбувається в теорії Шюца. Протенція Шюца буде виникати тільки за умов, коли сама дія ще не була відрефлексована (позиція погляду з тепер-точки, без часової дистанції для повороту свідомості) та майбутнє завершення якої буде «відкрито» (лапки автора). Сама по собі протенція не несе собою смислу та стає осмислюваною тільки в пам'яті – вона є «пустою» (лапки автора). Протенція виступає як таке наповнення, що буде вирізняти дію від поведінки (Schutz, 1967, p. 58).

Розрізняючи поняття протенції від фантазії Шюц говорить, що «протенції... це *пусті* репрезентації, коли як фантазії це інтуїтивні репрезентації» (Schutz, 1967, p. 60)¹¹, а фантазію (що аналогічна за змістом до Гусерлевого поняття) визначає як: «Це інтуїтивна розширена візуалізація, яка може, а може й ні включати сподівання, та, якщо так, може сподіватись

---

¹¹ Переклад з німецької Дж. Уолша та Ф. Ленерта: “These phantasies differ from protentions in that protentions (unless they are actually intercept the future experience) are empty representations, whereas phantasies are intuitive representations” (Schutz, 1967, p. 60).

позитивно чи негативно або з будь-яким градусом вірогідності» (Schutz, 1967, p. 59).¹²

Такий «попередній план» (нім. “vorgefassten Plan”) Шюц порівнює з Гайдеггеревим поняттям “Entwurfcharakter”, що означає дію, яка набуває характеру проекту або плану (Schutz, 1932, s. 57; Heidegger, 2001, p. 185).

Тобто фантазія Гусерля буде відповідати плану Шюца, або проекту майбутньої дії (нім. “Entwurf”) нашого соціального діяча та буде мати завершений характер, коли як протенція буде автоматичним гало бачення майбутнього в поєднанні з минулим досвідом. При чому «феномени проектів та проєктованого дані для рефлексивного мислення,...не процесу свідомості, не спонтанній активності, яка в повноті актуальності є по суті невідрефлектованим досвідом» (Schutz, 1932, s. 59).

В «Структурах життєсвіту» Шюц вже буде говорити про це з точки зору потенційного майбутнього, що буде утворюватися з точки Тепер: «...актуальна досяжність – теперішня фаза потоку свідомості з її актуальною темою і горизонтами, які спираються на запас досвіду і можуть бути витлумачені; відтворювана досяжність – пригадування; здобута досяжність – очікування» (Шюц & Лукман, 2004, с. 65).

Дія Шюца виходить у світ природньої настанови та має своє реальне значення та місце в ній, але сам процес її утворення відбувається на рівні ментальної площини людини.

Якщо ж протенцію відрефлексувати свідомістю є неможливим, то фантазований досвід, через свою дискретність, може виступати предметом рефлексії: «Фантазований досвід, що ми визначили як план діяння (прим. автора “Entwurf von Handlung“), може з очевидністю сам по собі стояти в

---

¹² Переклад з німецької Дж. Уолша та Ф. Ленерта: “It is intuitive advanced picturing which may or may not include belief, and, if it does, can believe positively or negatively or with any degree of certainty” (Schutz, 1967, p. 59).

рефлексивному погляді, як заплутано так і з оптимальною ясністю» (Schutz, 1932, s. 64).

План майбутньої дії є її ескізом, є діянням (нім. “Handeln” або англ. “action” в перекладі Дж. Уолша) її свідомості, коли як дія (нім. “Handlung” англ. “act” в перекладі англійською Дж. Уолша) є фактичною реалізацією цього плану: «смысл дії це її заплановане діяння» (Schutz, 1932, p. 59; Schutz, 1967, 59). Переклад “Handeln”, як поняття діяння здійснено В. Кебуладзе в перекладі «Структури життєсвіту», та де він визначає «поняття "Handlung" загально вживаним українським словом «дія», а поняття “Handeln” – де що штучним словом «діяння» (з наголосом на «і»), щоб підкреслити процесуальність дії, що відбувається» (Шюц & Лукман, 2004, с. 545).

Відмінністю діяння (нім. “Handeln”) від поведінки (нім. “Verhalten”) буде саме цей процес планування майбутнього та Шюц говорить: *«Що відрізняє діяння від поведінки, є також створення ескізу дії, який буде самоактуалізований через діяння»* (Schutz, 1932, s. 59).

Дослідник В. Кебуладзе в свою чергу детально пояснює цю різницю так: «Діяння відрізняється від поведінки саме через те, що діянню завжди передують передсхоплення, або передспогад (Vorerinnerung), в якому свідомість дієвця передсхоплює кінцевий момент діяння, ніби суб’єкт соціального діяння опиняється у часовому пункті, в якому діяння завершується. При цьому тут не йдеться про дискретний акт свідомості. Свідомість тут узагалі не діє, вона не є активною. Ми перебуваємо у сфері пасивної синтези. На початку діяння у начерку я завжди пасивно «завбачаю» його можливе завершення, і через це я надаю йому певний сенс. Тому сенс соціального діяння може бути відомим лише суб’єкту, який здійснює це діяння» (Кебуладзе, 2015, с. 148).

Шюц проводить метафоричні аналогії з розумінням Гусерля цілісності актів схоплення, де в уяві я можу уявити певну дію та потім окремо уявити окремі рухи під час неї, та все це будуть окремі акти. Коли як той самий процес відбувається і в природній настанові, коли для певної загальної дії, я можу

увияти підпорядковані йому як цілому окремі рухи, що будуть його створювати (Schutz, 1967, p. 60).

Особливістю цього ескізу, що виникає у площині фантазії, що також збігається і з площиною вторинної пам'яті за Гусерлем є те, що в Шюца вона набуває мети. Тобто буде відбуватись цілепокладання дії людиною, що таку дію планує. Така дія буде раціональною та такою, що «покладає себе напряму як дія з відомими визначеними проміжними цілями» (Schutz, 1932, s. 60). При чому «часовий характер» майбутнього є запозиченим з минулого.

Тут також можна навести цитату з «Картезіанських медитацій» Гусерля, де він говорить: «На боці фантазії виникає нове загальне поняття **можливості**, яке в спосіб простої мислимості (у собі-думанні, немовби це є) відтворює в модифікованому вигляді. Всі модуси буття, починаючи від простої певності буття. Воно робить це в модусах чистих фантазійних *недійсностей*, на противагу модусам *дійсності* ...» (Гусерль, 2021, с. 137).

Тобто дія діяча аналогічно структурі ретенція-тепер-протенція буде мати тло минулого та майбутній горизонт бачення події, що може виникати спонтанно, а може бути раціонально встановлена свідомістю людини через фантазію. Під час самого виконання дії можуть виникати додаткові умови, що будуть перенаповнювати зміст протенцій, тобто буде відбуватись певного роду ситуативне планування: «В процесі самого діяння, отже під час виконання запланованого, крім того виникають вторинні розуміння бажань, та це може допомогти обрати засоби для досягнення цілі та *протенція* (в однозначному розумінні), що буде виникати з покладання очікуваних засобів очікуваного наслідку, який дійсно буде наступати» (Schutz, 1967, s. 60).

Шюц називає таку думку *modo futuri exacti*, яку Дж. Уолш за аналогією перекладає як майбутній доконаний час англійської мови (future perfect tense). Такий час буде розташований, за поясненням Шюца, ніби на внутрішній мапі свідомості та буде існувати як її базова можливість (Schutz, 1932, s. 60).

За такого планування майбутньої соціальної дії Шюц робить визначення явища пророкування та праці історика. Для пророка dokonana закінчена дія майбутнього виникає спонтанно та в завершеній формі, коли як історик спирається на минуле та його прогнозування не є dokonanim актом через те, що дія не буде вірогідною на 100%. Загалом, будь-який «план (прим. автора “Entwurf”) відрізняється від «точного покладання» дії через те, що він є лише тінню дії... є нейтральним досвідом свідомості (прим. автора “neutrales Bewusstseinerlebnis”)...» (Schutz, 1932, s. 69).

Тобто, соціальна дія Шюца буде обов'язково мати мету, цілераціональність, що буде об'єднувати всі дії протягом її досягнення, що будуть складати як окрему цілісність, так і всі окремі кроки будуть становити окремі єдності, аналогічно до фрактальних захоплень Гусерля цілого і частки цілого. Шюц тут робить висновок: *«Єдність дії конституїована в наслідок планування дії (прим. автора “des Entworfenenseins der Handlung”), яка через заплановані покрокові дії повинна буде досягнути реалізації: Вона є функцією «амплітуди» запланованого»* (Schutz, 1932, s. 62). Соціальна дія обов'язково є свідомою та наповненою смислом. Таке смислове наповнення, як було описано вище, є результатом пов'язаним з поведінкою людини, осмисленим попереднім досвідом дії, що передує як діянню, так і в подальшому дії.

Досліджуючи теорію Гусерля, Шюц поступово підступає та проводить аналогії термінів та процесів, що в Гусерля торкались виключно поля свідомості та трансценденцій, з природньою настановою, реальною людиною зі вільною волею, мотивами та реально існуючим зовнішнім соціальним контекстом. Соціальна дія тут характеризується саме як цілераціональна, така що має смисл та як свободу (нім. “Willkürlichkeit”), так і свободу вибору, «...дія сама по собі, як спонтанна активність є очевидно «виконана» та має характер позиційного досвіду свідомості (прим. автора “positionales Bewusstseinerlebnis”)» (Schutz, 1932, s. 69).

Тобто, плануючи та фантазуючи, чи пригадуючи, людина буде рефлексувати, та рефлексія буде полягати у повороті свідомості чи то у майбутнє, чи то у минуле. Зміст або смисл переживання утворюється тільки в процесі рефлексії, що по суті є синтетичним актом свідомості для конституювання об'єктів у ній. Шюц наводить цитату Гусерля з «Ідеї І», що пояснює його власні погляди: «І знов-таки: узагалі є два типи усвідомлення: праобраз і тінь, позиційне і нейтральне усвідомлення. Перше характеризує те, що його доксихна потенційність веде до дійсно покладальних доксихних актів, друге – те, що з нього можуть виникнути лише тіньові образи таких актів, модифікації, що їх нейтралізують; інакше кажучи, що ноематичний склад взагалі не містить нічого, що можна доксихно схопити, або, що рівнозначно цьому, він містить не «справжні» ноєми, а лише її образні еквіваленти. В нейтральних переживаннях також залишається суто доксихна можливість покладання, яка належить їм як даними іманентної часосвідомості і визначає їх як модифіковані усвідомлення модифікованої ноєми» (Гусерль, 2020, с. 245).

Шюц говорить, що: «Значуще» (прим. автора “Sinnhafte”) лежить не в досвіді чи його ноематичній структурі, а лише в тому Як ми направляємо увагу до цього досвіду, яку ми до цього сформулювали в формі очікування, або в ставленні Его до його минулої тривалості» (Schutz, 1932, s. 72).

Через можливість ніби безкінечного фрактального конституювання часу у свідомості Гусерля, як ми пам'ятаємо якорем для таких нескінченних схоплень був саме зміст первинних переживань. Шюц пояснює таке конституювання множинних площин як таких, що будуть утворювати єдину свідомість Я, сутності яких будуть утворюватися через акти рефлексії (Schutz, 1932, ss. 70–72).

3.2. Рецепція концепції внутрішньої часосвідомості Е. Гусерля у феноменології сприйняття М. Мерло-Понті

Моріс Мерло-Понті (1908–1961 рр.) – французький філософ, представник феноменології, який продовжував феноменологічні ідеї, поєднавши їх з екзистенціалізмом та онтологією. Думка Мерло-Понті формувалась під впливом Жан-Поля Сартра (1905–1960 рр.), М. Гайдеггера, А. Бергсона, М. Шелера, Курта Голдштейна (1878–1965 рр.) та інших. Філософ вів активне соціальне життя та серед кола його друзів були особисто Ж.-П. Сартр, Симона де Бовуар (1908–1986 рр.) та Клод Леві-Строс (1908–2009 рр.). Викладав дитячу психологію та педагогіку в Сорбоні у 1942–1952 роках та був співредактором часопису “*Le Temps Modernes*” у 1945–1952 роках. З 1945 року професор Ліонського університету (Болтівець, 2018; Toadvine, 2016; Приходько, 2020).

У 1929 році відвідував «Паризькі лекції» Е. Гусерля в Сорбонні, а також лекції А. Гурвіча (1901–1973 рр.) з Німецької філософії у 1928–1930 роках. З 1939 року був консультантом архіву Е. Гусерля та допомагав у випусках його робіт (Болтівець, 2018; Toadvine, 2016; Приходько, 2020).

Основними його працями можна вважати «Структура поведінки» (1942 р.), «Феноменологія сприйняття» (1945 р.), «Гуманізм та терор» (1947 р.), «Сенс та нон-сенс» (1948 р.), «Око і дух» (1961 р.), «Видиме та невидиме» (1964 р.) (Болтівець, 2018).

В працях «Феноменологія сприйняття» (1945 р.) та рукописі «Видиме і невидиме» (1964 р.) можна знайти погляди Мерло-Понті на проблематику темпоральності, сприйняття часу та конституювання часу, що мали за основу концепцію внутрішньої часосвідомості Е. Гусерля (Болтівець, 2018; Toadvine, 2016; Приходько, 2020). Лекції ж до курсу “*L’Institution, La Passivité, Notes de cours au Collège de France*” (1954–1955 рр.) починаються з присвяти первинному враженню Гусерля, де він звертається до його схеми щодо акту схоплення та змісту схопленого (Al-Saji, 2009, p. 215).

Протягом своїх досліджень щодо часу, Мерло-Понті робить спробу спростувати тезу Гусерля про первинність свідомості при конституюванні внутрішньої часосвідомості. Дослідник М.Р. Келлі говорить, що критика теорії Гусерля також стосується «недостатньої редукції» та «недостатньо уточненого поняття інтенційності» (Kelly, 2016, р. 140, р. 142). В той час дослідник Л.А. Соуза же каже, що наприклад критика Гусерля щодо теорії Brentano дуже схожа з критикою Мерло-Понті щодо «емпіризму та інтелектуалізму» (Aguilar de Sousa, n.d.).

Для початку, автор пропонує звернути увагу на розуміння феноменології у призмі бачення М. Мерло-Понті, які систематизовані В. Кебуладзе, та що феноменологія його розумінні це «вчення про сутності»; вона «розуміє людину і світ через їх «фактичність»»; це «трансцендентальна філософія»; «точна наука» та «прямий опис досвіду» (Кебуладзе, 2013, с. 24).

Мерло-Понті дуже художньо та практично підходить до розуміння всіх сухих схем, що були запропоновані Гусерлем та вписує їх у контекст. Час для Мерло-Понті грає важливу роль при обґрунтуванні власної позиції та він завбачає його як ключ до сутності речей: «Аналізувати час не означає робити висновки із вже існуючої концепції суб'єктивності – це означає крізь час діставатися до його конкретної структури» (Мерло-Понті, 2001, с. 466, сс. 468–469).

Дж. Саліс вважає, що: «Інтерпретація феноменологічного аналізу часу Мерло-Понті вимагає того, щоб проблеми цього аналізу були висвітлені в їх відношенні до проекту феноменології сприйняття...» (Sallis, 1971, р. 343).

Якщо говорити про сам суб'єкт аналізу в філософії Мерло-Понті, то він «може бути темпоральним, але не на підставі якоїсь людської конституції, а на підставі внутрішньої необхідності» (Мерло-Понті, 2001, с. 468). Він чітко розділяє контекст та внутрішню екзистенцію людини, де контекст буде превалювати та обумовлювати життя суб'єкта: «Суб'єктивність не перебуває в

часі, оскільки вона підстраховує та переживає час і змішується із зв'язністю життя» (Мерло-Понті, 2001, с. 482).

Дж. Саліс виділяє такі тези щодо суб'єктивності в розумінні Мерло-Понті: 1) суб'єктивність це буття в світі; 2) суб'єктивність є тілесна, як феноменальне тіло; 3) свідомість пов'язана з рухом трансцендентного. Тут також слід зауважити, що рухомість властива не тільки свідомій площині, а й несвідомому: «Фрейдова ідея несвідомого і минулого як «непорушних», як «нечасових» = ліквідація загальної ідеї про час як «серію Erlebnisse» – Є архітектонічне минуле...» (Мерло-Понті, 2003, с. 215).

Буття за Мерло-Понті гарантує єдність світу та як і за теорії Гусерля – людина може тільки вихопити подію «із просторово-часової тотальності світу» (Мерло-Понті, 2001, с. 468). Як для людини є неможливим охопити одночасно всю єдність будь-то світу, будь-то об'єкта через акт сприйняття, так і «час, завжди передбачає чийсь погляд на час» (Мерло-Понті, 2001, с. 469). З точки зору Мерло-Понті, якщо говорити в термінах Гусерля, суб'єкт інтенційно схоплює час, який відображає лише частину загального часу, як те що знаходиться попереду мене для мене є майбутнім, але наприклад для об'єкта попереду, воно є теперішнім (Мерло-Понті, 2001, с. 480). Як ми пам'ятаємо, пасивна синтеза Гусерля є парадоксом, так як відбувається без активної дії та самодоповнює картину сприйнятого через апперцепцію. Тобто доповнення доєднується до презентації речей через сутність, та це «пре-персональний або пре-суб'єктивний синтезис». Але модифікації минулого у ретенції не є проблемою пасивної синтези (Aguilar de Sousa, n.d.). Те саме згасання сприйняття в ретенціях, що Гусерль порівнював з хвостом комети, Мерло-Понті називає «висиханням часу» (Мерло-Понті, 2001, с. 482).

Досліджуючи думку Мерло-Понті про первинність контекстуального часу, автор вбачає певну логіку, за якої для усвідомлення теперішнього часу та надання йому сенсу для людини необхідно буде пройти через акт рефлексії. Сама необхідність рефлексії, або часової дистанції для усвідомлення та надання

смислу прожитому постає як: «Дія, яка об'єднує, віддаляє та тримає на відстані, я можу торкнутися себе лише віддаляючись від себе», та тільки через сенси минуле буде значущим для людини (Мерло-Понті, 2001, с.466, сс. 468–469). Саме ця неможливість ніби перекинути свідомість у майбутнє для розуміння теперішнього моменту спрямовує думку до абсолютного потоку свідомості Гусерля, трансцендентного, де спрямованість минуле–тепер–майбутнє буде її апріорною даністю, через яку існує зв'язок із зовнішнім реально існуючим світом. Такий абсолютний потік часосвідомості буде мати свою власну окрему інтенційність, яку Мерло-Понті називає оперативною інтенційністю (нім. “fungierende Intentionalität”) (Merlo-Ponty, 2005, р. xviii, р. 418, 487) та така оперативна інтенційність буде формувати основу інтенційного акту свідомості (Kelly, 2016, р. 142). Мерло-Понті говорить, що «темпоральність, висловлюючись мовою Канта, є формою інтимного почуття та найбільш загальною властивістю «психічних фактів»» (Мерло-Понті, 2001, с. 468) та час «є не об'єктом нашого пізнання, а виміром нашого буття» (Мерло-Понті, 2001, с. 474). Він пояснює первісний потік свідомості Гусерля, як такий що сам себе маніфестує (нім. “Selbsterscheinung”) та «конститує феномен в самому собі» (Мерло-Понті, 2001, с. 486; Husserl, 1966, s. 417).

Перше «зчеплення» свідомості з самою свідомістю відбувається на первинному трансцендентальному рівні, та така абсолютна свідомість виступає аналогічно нерухомому рушію Аристотеля, що приводить в рух внутрішні переживання (Мерло-Понті, 2001, с. 483). Понті говорить: ««Перебуваючи в ситуації політеїзму, я мушу рахуватися з іншими богами, будучи подібним до бога Аристотеля, я поляризую світ, створений не мною» (Мерло-Понті, 2001, с. 415). Ідеальний час виступає як звільнення від умовності людського та земного простору та часу.

В лютому 1960 року Мерло-Понті говорить, що «...свідомість – це насправді інтенційність без актів, *fungierende*, що самі об'єкти свідомості є не чимось позитивним *перед* нами, а осередком значення, навколо яких обертається

трансцендентальне життя...» (Мерло-Понті, 2003, с. 212). На думку А. Аль-Сажі, свідомість Мерло-Понті є ««артефакт», який презумптивна телеологія філософської рефлексії повертає в потік» (Al-Saji, 2009, р. 214).

Науковець Дж. Саліс вважає, що ідея Мерло-Понті щодо контекстуальності часу проходить діалектичний шлях з трьох альтернативних структур, що заперечують одна одну та приходять до синтезу де по-перше «суб'єкт є в часі, друга, що час в суб'єкті, третя що суб'єкт є час» (Sallis, 1971, р. 347). Тут можна навести також метафоричну цитату самого Мерло-Понті: «Плоть світу не пояснюється плоттю тіла, а ця остання не пояснюється негативністю або тим я, що живе в ній – ці 3 феномени – *одночасні* – » (Мерло-Понті, 2003, с. 221). Висновок Мерло-Понті: «Потрібно розуміти час як суб'єкта, та суб'єкта – як час. Ця початкова темпоральність з усією очевидністю не є сумою зовнішніх подій – вона є силою, що підтримує їх разом, віддаляючи водночас одне від одного» (Мерло-Понті, 2001, с. 482). Дж. Саліс пояснює логіку доказу, що суб'єкт=час в такому ключі: «...якщо суб'єкт не є в часі, тоді час є в суб'єкті. Якщо суб'єкт не є суб'єктом для часу, тоді час є суб'єктом для суб'єкта» (Sallis, 1971, р. 349).

Якщо Буття Гайдеггера просочується через мову та є його оселею, то для Мерло-Понті буття ніби просочується через час, що є спільним рушієм через трансцендентальне (Гайдеггер, 2007, сс. 135–186; Kelly, 2016, pp.151–152). «Так само, як треба відтворити *вертикальний* видимий світ, так само є *вертикальний* вигляд духу, за яким він не створений з великої кількості спогадів, образів, суджень, він – єдиний рух, який можна розмінати на судження й спогади, але який тримає їх у єдиному пучку, як спонтанне *слово* містить ціле майбуття, як одна *жменя* містить цілий шмат простору» (Мерло-Понті, 2003, с. 209).

Можна також прослідкувати цю логіку поєднання людини і зовнішнього світу, через те, що як тілесний так і психічний аспект людини будуть її буттям, так і тіло буде мати можливість через відчуття та видиме утворювати презентації зовнішнього світу, що будуть мати ще інший бік трансцендентального. Тобто

світ сам по собі не може бути «пласким» (лапки автора), він є багатограним та багатовекторним.

Поza межами операційної інтенційності існує інтенційність – «тетична інтенціональність або інтенціональність акту» (Мерло-Понті, 2001, с. 489). З розуміння інтенційності, як спрямування вглиб ретенції виникає поняття цього «вертикального» напрямку часу вглиб спогадів. Загалом, позиція «вертикального» для Мерло-Понті означає: «Те що я називаю *вертикальне*, це те, що Сартр називає екзистенцією, – але яка одразу стає для нього спалахом ніщо, з якого займається світ, операцією, що її здійснює для себе» (Мерло-Понті, 2003, с. 240).

Мерло-Понті хоч і критикує Гусерля, але пропонує власну рецепцію схеми утворення інтенційних ретенцій та протенцій с точки тепер, та вона виглядає так (Мерло-Понті, 2001, с. 476):

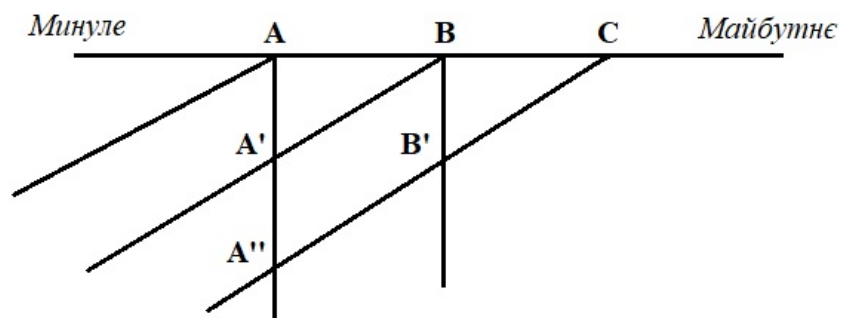

Рисунок. 3.2.1. Концепція внутрішньої часосвідомості Е. Гусерля у феноменології сприйняття М. Мерло-Понті

Його власна примітка до малюнку: «Згідно з Гуссерлем (*Zeitbewusstsein*, р.22): Горизонтальна лінія: серія «тепер». Похилі лінії: *Abschattungen* тих самих «тепер», побачених з позиції якогось наступного «тепер». Вертикальні лінії послідовні *Abschattungen* того самого «тепер», та також на думку Мерло-Понті «задля досягнення максимальної повноти, симетричні перспективи протенцій. Час не є лінією, він – сітка інтенціональностей» (Мерло-Понті, 2001, с. 476).

З цього ракурсу, Л.А. Соуза описує проблематику поставлену Мерло-Понті по-перше з точки зору пам'яті та відтворення первинних вражень, що в емпіричному розумінні становили б нескінченну зміну тепер-точок, що не відрізнялися б одна від іншої та змоги вирізнити тепер від минулого тепер. Та по-друге з точки горизонту майбутнього, який не залишає фактичних первинних вражень з емпіричної точки зору (Aguiar de Sousa, n.d.).

Мерло-Понті ж каже що ми бачимо ці модифікації, як «просвічування» та вертикаль згадувань певного даного А у тепер у його минулих модифікаціях. Тобто теперішнє А є континуум даних у минулому А, «на кшталт того, як я бачу каміння крізь товщу води, що протікає над ним» (Мерло-Понті, 2001, с. 476).

А. Аль-Сажі говорить, що Мерло-Понті зауважує про апріорність метафізичної самоданості точки тепер в аналізі часосвідомості Гусерля при її сприйнятті через первинне враження, але: «Для Мерло-Понті, це є більше ніж питання про надання переваг теперішньому (через це також); це є неточністю при поясненні теперішнього, що заморожує хід та потік часу» (Al-Saji, 2009, p. 211).

Хоч Мерло-Понті й надає власну рецепцію на схему Гусерля, він спростовує можливість існування такого роду діаграми у контексті: «Проблема почне прояснюватись, якщо ми згадаємо, що насправді діаграма є миттєвим поглядом на час. В реальності немає минулого, теперішнього та майбутнього, немає дискретних миттєвостей А, В, С, *Abschattungen*, реально віддалених А', А'', В', немає множини ретенцій хоча, з іншого боку, немає і множини протенцій» (Мерло-Понті, 2001, с. 478). З такої точки тепер буде відкриватись перспектива минулого і майбутнього у свідомості, що буде полем присутності, з «інтенційною сіткою ретенцій та протенцій» (Sallis, 1971, p. 352) та «сітка пов'язаностей не є чимось нав'язаним до попередньо атомізованої збірки моментів; скоріше ці пов'язаності є властивими в сильному зростанні нового теперішнього» (Sallis, 1971, p. 353).

Вцілому, Мерло-Понті виходить за феноменологічну рамку запропоновану Гусерлем для аналізу часосвідомості, критикує Гусерля за ніби пласкість його теорії та в якомусь сенсі поєднує час з поняттями буттєвості: «Минуле тут не «модифікація» чи модалізація *Bewusstsein von...* Навпаки, це *Bewusstsein*, факт сприйняття несеться минулим як масивне Буття. Я сприйняв його, *тому що воно було*. Весь гуссерлів аналіз блокується рамками *актів*, що їх йому нав'язує філософія *свідомості*. Треба повернутися і розвинути інтенційність *fungierende* або латентну, яка є внутрішньою інтенційністю буття. Це несумісне з феноменологією, тобто онтологією, яка приписує всьому, що не є нічим, *являтися свідомості* через *Abschattungen* і неначе походячи від первісного дару, який є *актом*, тобто *Erlebnisse* серед інших» (Мерло-Понті, 2003, с. 216).

Мерло-Понті синонімізує своє поняття «первинного досвіду» з «первинним враженням» Гусерля (Мерло-Понті, 2001, с. 475). Такий час та досвід він порівнює з рухом, що розсіюється, та не має сталого образу. Ескіз наших рухів та часу відштовхується від раціональних та об'єктивних речей, як наприклад очікування заходу сонця (Мерло-Понті, 2001, с. 479). Поняття ж самих актів свідомості він синонімізує зі згадуваним поняттям *Erlebnisse* Гусерля, де особливістю як свідомого так і несвідомого тут буде його рухливість, а не закам'яніла фундаментальність, а саме Гусерлеве поняття *Erlebnisse* буде виступати «внутрішністю» життя (Мерло-Понті, 2001, с. 466; Мерло-Понті, 2003, с. 216).

Така точка первинного досвіду буде точкою тепер у свідомості та, наприклад, А. Аль-Сажі говорить про три аспекти, чому для Мерло-Понті точка тепер Гусерля більше ніж просто точка. Дослідник обґрунтовує важливість тепер-точки, так як вона виступає як по-перше зняття, вивільнення (англ. "relief") або *Gestalt*, точка тепер схоплюється з фону, на якому вона розташована та стає «індивідуальним *Erlebnisse*». По-друге, точка тепер це завжди уривок з нечіткими контурами, вихвачений з зовнішнього тотального тепер, та по-третє «просторово-темпоральна точка є подією, що при її настанні, відкриває майбутнє

для інших точок», та є «трансформацією» поля в якому вона відбувається (Al-Saji, 2009, p.212).

Тобто, якщо Гусерль відштовхується від точки тепер, як первинного враження, то Мерло-Понті відштовхується від точки тепер здебільшого як від її трансцендентальної сутності (Al-Saji, 2009, p. 213). Дослідник Саліс каже про точку тепер Мерло-Понті, що вона кореспондує до минулого та майбутнього часів та не є «інкапсульованою в теперішньому моменті» (Sallis, 1971, p. 349).

Мерло-Понті говорить про цілісність сприйняття минулого, майбутнього та теперішнього часів, де майбутнє «зісковзує у теперішнє» та «ці три виміри не даються нам у розрізнених актах» (Мерло-Понті, 2001, с. 475). Як і в теорії Гусерля, минуле і майбутнє виступають іманентними об'єктами, та теперішнє існує тільки між майбутнім та минулим, а не відірвано від них.

При чому Мерло-Понті заперечує можливість конституювання майбутнього часу із минулого: «Не можна конституювати майбутнє за допомогою змістів свідомості – жоден наявний зміст, навіть із врахуванням якоїсь двозначності, не може засвідчувати майбутнього, оскільки його ще не було і воно не може, на кшталт минулого, залишати в нас свою мітку» (Мерло-Понті, 2001, с. 472).

Аналіз Понті виключає основну настанову аналізу Гусерля, а саме непокданість зовнішнього часу та внутрішнього та виключення цієї проблематики при розв'язанні конституюванні часу у внутрішньому світі людини. За Мерло-Понті «зберігається тільки сам перехід часу» (Мерло-Понті, 2001, с. 483), де «буття та перехід є синонімами, подія, переходячи в минуле не припиняє бути» (Мерло-Понті, 2001, с. 479). Безперервність часу, єдність, наявність часу ідеального, обов'язкова відкритість теперішнього майбутньому, де час не можна виводити зі спонтанності– це тези які він підтримує (Мерло-Понті, 2001, с. 488).

Тобто час за Мерло-Понті – це саме перехід, рух, процес, а не зміна кадрів кіноплівки, окремих нерухомих елементів, що мають сталу величину, як в на

його думку в концепції Гусерля при сприйнятті мелодії (А–В) перехід «→» також буде мати власну темпоральність, тільки якщо Гусерль атомілізує процес конституювання, то як вже було зауважено автором, Мерло-Понті розглядає людину в поєднанні з зовнішнім світом, а також залучаючи до власного розуміння теорію Бергсона та Гайдеггера, де першу він здебільшого критикує, а другу підтримує, цитуючи: «Темпоралізація не є послідовністю (Nacheinander) екстазів. Майбутнє не є наступником минулого, а минуле не є попередником теперішнього. Темпоралізація темпоралізується як майбутнє-яке-йде-в-минуле-входячи-в-теперішнє», цитує він «Буття та час» Гайдеггера (Мерло-Понті, 2001, сс. 479–480; Heidegger, 1967, s. 350).

З такої точки зору він говорить про недоконаність, недовершеність, неможливість повного конституювання часу, його постійну відкритість майбутньому, та на його думку «вважати час завершеним означає знищувати його» (Мерло-Понті, 2001, с. 474; Kelly, 2016, p. 147). Конституювання часу суб'єктом відбувається через трансценденцію, первинне схоплення та рефлексивність, як функцію свідомості (Sallis, 1971).

Розуміння феноменології в феноменології сприйняття виступає як метод, для пізнання внутрішнього у його нероздільному зв'язку із зовнішнім. Умова конституювання часу – це відповідність цього первинного часу загальному об'єктивному часу, тому сказати однозначно на думку автора, що Мерло-Понті сперечається з Гусерлем – неможна, так як він скоріше знаходить власні визначення у живому нерафінованому світі свідомості у поєднанні з тілесністю, що і є тією ніби еманованою часовістю з первинної апріорної часовості. Свідомість – тільки певний прошарок нематеріального буття людини, що синтезує та унаочнює рух. Коли існує дещо більше за це, внутрішній нерухомий рушій синхронний до певного зовнішнього, що приводить до руху все живе навколо.

Тобто дійсно, аналіз часу розглядається як частина проекту феноменології сприйняття у відношенні до нього, як цілого, але він проникнутий повною

взаємозалежністю між одиничним та з загальним цілим. Час розуміється в більшій мірі як трансценденція та як оперативна інтенційність, та не є «інтелектуальним актом синтезу» (Kelly, 2016, p. 147).

Мерло-Понті «претендує на роль строгої філософії в розумінні засновника феноменології Едмунда Гусерля», каже В. Кебуладзе, та намагається відійти від замкнутого суб'єктивного погляду до холістичного, пов'язавши безпосередньо в одне ціле внутрішній світ людини та зовнішній світ людини через трансцендентне, зробивши предметом феноменології не свідомість та вихід до трансцендентного через певного роду «медитацію», або феноменологічну редукцію, виключення природньої настанови, а зробити навпаки предметом феноменологічного дослідження людину невідривно пов'язану з зовнішнім контекстом, що суперечить, на думку автора, самій ідеї феноменології Е. Гусерля, а саме засад, умов ніби математичної задачі, створення концепції внутрішньої часосвідомості Гусерля, що виключає з проблематики вирішення питання контексту.

Математичні моделі завжди мають свої похибки при застосуванні їх до реального існуючого світу, з його багатограним контекстом. Саме таку аналогію можна провести при розумінні застосування теорії Гусерля, щодо конституювання часу та сприйняття, площин свідомості та всіх процесів з цим пов'язаних у теорії феноменології сприйняття в Мерло-Понті.

У своїй теорії М. Мерло-Понті дає позитивну відповідь на запитання Августина про можливість зустрічі людини з вічністю, та у «Феноменології сприйняття» він говорить: «Зустрітися з якимось різновидом вічності ми можемо тільки в серці нашого досвіду часу, а не в інтемпоральному суб'єкті, який покликаний мислити та покладати його» (Мерло-Понті, 2001, с. 474).

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставленої на початку магістерської роботи мети, а саме дослідити фундаментальні засади процесу конституювання часу у свідомості в концепції засновника феноменології Е. Гусерля та подальше застосування цієї концепції у феноменологічній філософії та поставлених завдань можна зробити такі висновки:

1. Була прослідкована еволюція філософської думки щодо сприйняття свідомістю часу та за початкову точку взята Августинська традиція відношення часу-самосвідомості, розглянуті теорії емпіриків Дж. Лока та Девіда Г'юма, погляди І. Канта, В. Джеймса та А. Бергсона. Окремо була досліджена еволюція думки вчителя Е. Гусерля Ф. Brentano.

Основні положення часової послідовності були викладені Августином у «Сповіді», де він поставив питання про відношення вічності Бога до внутрішнього часу-свідомості людини. Дана традиція зауважена Е. Гусерлем, як така, що дає відповіді-ключі для розуміння часосвідомості. На думку Августина, вічне Бога та людина зустрічаються у точці Тепер, так як тільки вона буде поставати як реально існуюча. Часова послідовність минуле-теперішне-майбутнє виступає як нерозривний процес, усвідомлення якого буде закладено в людині у вигляді часової інтуїції, що буде мати часову рамку утворену від зовнішнього світу. Для того щоб надати темпоральності об'єкту, свідомості необхідно здійснити акт рефлексії. Також описано процес створення передочікування на основі минулих спогадів, та свідомість має можливість до спогадів та фантазій.

Дж. Лок та Д. Г'юм дивляться на проблему сприйняття часу як на проблему зміни емпіричних досвідів та руху. Площина свідомості тут редукована до репрезентації речей та час виступає як проста послідовність «кадрів», а проміжок між їх змінами буде відповідати часовій тривалості. Г'юм говорить про необхідну ідею часу та відповідність реально існуючих об'єктів та ідей репрезентаціям свідомості.

I. Кант також наголошує на необхідності досвіду для отримання розуміння про часовість об'єкта. Час Канта є апіорною даністю існування світу, за якої послідовність минуле-теперішнє-майбутнє буде існувати одночасно і окремо в один момент. Тобто час не притаманний речам або самому досвіду, а через досвід (та репрезентації свідомості) ми тільки сприймаємо час, який апіорно, як умова, винесений далеко за межі існування земного. Час буде об'єднувати все земне існування. Також він говорить про цілісність свідомості як синтетичної та об'єктивної умови пізнання. Щодо площини самої свідомості, то в ній відбуваються власні процеси наділення субстанцією сприйнятих об'єктів, за якої справжня сутність об'єкта буде не пізнавана для людини.

B. Джеймс розробив широку диференціацію площини свідомості, але у призмі бачення критикованого в майбутньому Е. Гусерлем психологізму. Слід зауважити, що саме Джеймс виокремив поняття первинної та вторинної пам'яті, а також розробив досить революційне бачення теперішньої точки, яка нерозривно поєднана зі згадуванням тільки-но минулого та уявленням майбутнього, та виглядає як гало, або ехо навколо точки тепер. Така точка має назву «специфічного теперішнього», та, на думку автора, саме це розуміння передувало ретенційно-протенційному розумінню Е. Гусерля. Джеймс також є відомим за відкриття поняття «потоків свідомості», який є нерозривним, а свідомість має характеристику синтетичної єдності. Він виокремлює акти захоплення предметів свідомістю, а також можливе захоплення свідомістю самих актів, які є дискретними та синтетичними. Також, ним була продовжена думка Дж. Варда про «провальювання» у спогади у точці тепер.

A. Бергсон розглядає час у призмі бачення його нерозривного поєднання з поняттям простору, та людину, як невід'ємну частину контексту. Ця теорія вважається за протилежну до теорії часосвідомості Гусерля та час тут є ніби життям, яке саме по собі є зміною станів людини.

2. Щодо теорії Brentano, то в ній розкрита тематика сприйняття та конституювання часу у свідомості, що передувала феноменологічній концепції

часосвідомості. Дану теорію піддавав критиці Гусерль та можна зауважити, що поступ думки Brentano відштовхувався від метафізичних понять, з яких було запозичене поняття інтенційності, що використовувалось схоластами. Саме цей початковий відрив від земного не дозволив йому поєднати свідомість, людину та час як щось невідривно пов'язане. Brentano у своїй теорії не зміг розв'язати проблему емпіричних вражень та презентацій свідомості, та побудував свою теорію на розумінні свідомості як фантазії, в якій як згадуване так і фантазоване не буде між собою мати сутнісної різниці. За точку відліку береться первинна асоціація та він також описує провалювання у спогади з точки тепер. Теорію часосвідомості він відносив до дескриптивної психології та в роботі описано 5 його візій, остання з яких наголошує, що теперішній час буде притаманний тільки презентованому. Він говорить про очевидність всіх операцій у межах свідомості людини, де всі об'єкти будуть мати властивості очевидності, коли як первинне схоплення зовнішнього об'єкту не буде відповідати об'єкту у свідомості та буде залежати від сприйняття самої людини. Brentano не розрізняє акти та змісти актів, схопленням змісту та сприйняття. Також для нього все існування психічного поля та ментальних актів має високий онтологічний статус, на відміну від фізичних явищ

На цьому етапі зрозуміло, що свідомість постає як синтетично утворена величина, що має характеристики єдності, нерозривності та постає як потік. Схоплення об'єктів не тотожне схопленню актів свідомості. Свідомість постає як окрема величина, що сприймає час, але не просякнута ним ззовні. Та якщо емпірики відштовхувались саме від безпосереднього відчуття людини, що корелювало з відтвореними об'єктами свідомості, то Brentano зупинився на тому, що не зміг пов'язати тілесне та свідоме та розглядав свідомість ніби як суто психологічне утворення.

3. Щодо засад функціонування свідомості у феноменологічній філософії, то тут можна виокремити такі моменти, як те що свідомість, як і в попередників Гусерля, є синтетичним утворенням, що має несвідоме тло, через

яке виникає автоматичне доповнення у свідомості частини схопленого об'єкту, що відповідає процесу пасивної синтези. Тобто свідомість може схоплювати лише певний суб'єктивний «погляд» людини на об'єкт та не може характеризуватись об'єктивністю. Свідомість має характеристику інтенційності, що постає базовим її налаштуванням та відбувається у примордіальній, дофеноменальній сфері. Саме від такого розуміння виникає поняття ретенцій та протенцій, як інтенційності від Тепер точки сприйняття. При чому через цю неповноту інтенційного схоплення об'єктів виникає ніби необхідність віднайти ту саму сутність речей у трансцендентальному рівні свідомості. Свідомість має ноезо-ноематичну структуру, в якій ноєма виступає презентованою частиною сприйнятого об'єкта, а ноєза є гілетицизма її даними та наповненням. Всі об'єкти свідомості будуть мати характеристику ірреальності. Питання часосвідомості відноситься до генетичної феноменології де свідомість постає як цілісність потоку переживань та усвідомлення часу.

Також можна прослідкувати певного роду схожість розуміння горизонту свідомості з ретенціями-протенціями, що виникає з життєсвіту, як вертикальний та горизонтальний, де горизонтальний – погляд через просторове розташування та вертикальний виникає при конституюванні смислу (йде вглиб).

Гусерль зауважує на необхідності первинного враження, а не асоціації, що постає тілесно, або іманентно (у судженнях). Відчуття є поштовхом для утворення майбутньої часосвідомості. Подальший його аналіз базується на принципах феноменологічної редукції та виключає природню настанову, але він не відкидає її та зберігає цей зв'язок через транзитивну функцію свідомості зовнішнього та внутрішнього світів.

З інтенційної структури свідомості виникає можливість утворення аналогічного до специфічного теперішнього Джеймса автоматичного процесу ретенцій та протенцій, що беруть за основу первинне враження, що буде набувати модифікацій минулого у наступних точках тепер та поринати у глибину ретенції по вертикалі. Протенція виступає передочікуванням майбутнього, що

обов'язково кріпиться до точки тепер та згадувань в ретенції. Поринаючи вглиб ретенції згадування будуть згасати, як говорить Гусерль, ніби хвіст комети.

Тут можна виокремити первинну пам'ять, що буде відповідати ретенціям та будуть пов'язані з безпосередніми первинними враженнями, або досвідними даними, та вторинну пам'ять (продуктивну) та фантазію, що є тотожними та характеризуються тим, що оперують у відриві від реальних досвідних даних. Хоча, наприклад, при згадуванні людина може як згадати реальні події, що відбулись, так і підмінити їх фантазією. Через таку продуктивну властивість та функцію фантазії Гусерль стверджує, що час утворюється саме через можливість створення майбутньої теперішньої точки з нічого. Тобто на такому спрямуванні свідомості у майбутнє, а не рефлексії, буде виникати час. Слід зауважити про накладання часових полів, що утворюються у свідомості, як поле тепер з якого я буду згадувати минуле тепер, якого не існує в реальності. Всі часові модифікації відбуваються тільки в самій свідомості, але смислова складова об'єктів залишається сталою та відповідною до об'єктивної реальності як в сутності, так і в часовості.

4. Конституювання часу у свідомості постає як накопичувальний спонтанний автоматичний процес та виникає з неперервності часового потоку. Гусерль виокремлює три рівні конституювання часу: емпіричний досвід існуючих речей; явища іманентної свідомості – суб'єктивний внутрішній час; та абсолютний часово-конституований потік свідомості. Час для Гусерля виступає феноменом, де конституований потік не буде відповідати об'єктивному часу. При чому процес конституювання необхідно відрізнити від явлення та трансцендентного предмету, де конституювання може відбуватись через відчуття, явлення, предмет.

Всі змісти предметів та актів будуть становити собою трансцендентний рівень досвіду, та всі його об'єкти будуть конституюватись у абсолютному потоці свідомості з нескінченним горизонтом подій. Конституювання ж часових об'єктів проходить шлях від схоплення зовнішніх часових трансценденцій, що

презентуються через іманентні об'єкти свідомості, інтенційність яких буде мати подвійне спрямування. Судження, як приклад іманентного життя (не об'єктивного та не трансцендентного), конститууються напряду через абсолютний потік свідомості. Первинними враженнями для суджень будуть «це–покладання», де первинне є тільки спонтанністю покладання, а первинна часовість тут є неперервністю самого покладання.

Все абсолютно все, що виникає в потоці свідомості є частиною потоку та не може відбуватись поза ним, буде утворювати певні сталості, процеси, що будуть конституюватись та утворювати часову послідовність.

В первинному потоці свідомості тривалості немає – вона утворюється, та в ньому існують тільки форми, а не змісти, що мають модифікації та повторення. Об'єктивний час складається зі стійких предметностей, що мають власні зміни, що характеризуються саме стійкістю. При чому стійкість – це стійкість самих змін, тобто те, що вони постійно відбуваються.

5. Для того щоб дослідити вплив теорії часосвідомості Е. Гусерля було обрано два протилежних напрямки його застосування у теорії соціальної дії А. Шюца та феноменології сприйняття М. Мерло-Понті. Обидва особисто зустрічались за життя з Гусерлем.

А. Шюц побачив у поясненні Гусерля потоку часосвідомості структурну сутність для пояснення перед-формування у свідомості майбутньої соціальної дії суб'єкта. Соціальний світ постає певного роду сіткою з встановленими правилами гри. Власний аналіз та застосування теорії Гусерля, в особливості його розуміння базової умови свідомості як інтенційність, ретенція та протенція та конституювання часу була проаналізована в праці «Смислова будова соціального світу». Головну роль в його теорії відіграє усвідомлений через акт рефлексії досвід, на якому зможе формуватися майбутня поведінка людини. Він говорить про «суттєве актуальне», що аналогічне первинному враженню у свідомості з її ретенціями та протенціями. При чому протенції такого актуального не будуть мати дискретного характеру, коли як акти фантазування

майбутнього можливого досвіду – так. Тобто Шюц бере це базове розуміння інтенційної спрямованості свідомості та можливості побачити з тепер точки минуле та майбутнє та застосовує його у призмі бачення дії, діяння, утворення поведінки. Такий осмислений досвід загалом може бути двох типів, а саме той що призведе до реальної дії, та ні. Поведінка ж бути виступати у вигляді низки прожитих досвідів, що є утримані в інтенційній модифікації, та від дії поведінку буде відрізняти саме протенція. Різниця ж діяння від поведінки – це утворення ескізу дії, що самоактуалізується через діяння. Діяння буде утворюватися у пасивній синтезі та в процесі діяння людина завбачає майбутній кінцевий результат, що наділений сенсом. Тобто через призму бачення ретенцій-протенцій Шюц створює смислову структуру щодо цілепокладання людини під час утворення дії.

Думка Мерло-Понті розвивалась паралельно з розвитком екзистенціалізму, який мав великий вплив на розробку його феноменології сприйняття. На відміну від Шюца, що практично застосував ніби математичну формулу за сутнісною аналогією до конкретної ситуації, Мерло-Понті звертається до протилежного вектору трансценденталізму. Він здебільшого критикує Гусерля за інтелектуалізацію процесів часосвідомості. Тобто можна сказати, що Мерло-Понті критикує саму феноменологічну редукцію, так як його час дорівнює самій людині, та час самої людини є тільки частиною цього загального часу та її поглядом на час. За таких умов, де контекстуальний час превалює та обумовлює час особистий та виступає апріорною сутністю існування дійсності, через нього є можливість дістатись до конкретних суб'єктивних структур. Критика Мерло-Понті Гусерля нагадує критику самого Гусерля теорії Brentano. Мерло-Понті говорить про необхідність більшої диференціації поняття інтенційності. Так як людина вже поєднана з зовнішнім світом, то існує одна загальна для всіх горизонтальна, або оперативна інтенційність часу, що буде обумовлювати незворотний напрямок руху від минулого до майбутнього, що в чомусь повторює горизонт бачення Гусерля. Так

він виділяє інтенційність вертикальну, що пояснює те саме занурення вглиб в спогадів. Він поєднує також поняття часу з буттям, та пояснює, що через час просочується буття, аналогічно до мови в Гайдеггера. Точка тепер Мерло-Понті постає індивідуальним досвідом, вихваченим з тотального тепер та тла, від якої настає майбутнє. Час для нього не є інтелектуальним актом синтезу, а є самою людиною, при чому його думка проходить шлях від того, що час є ззовні людини, потім що він знаходиться всередині людини, потім відбувається зняття та висновок, що час=людина. Також час притаманний й несвідомому, що вирізняє його думку від інших філософів. Свідомість для нього – тільки певний прошарок нематеріального буття людини, що синтезує та унаочнює рух. Коли існує дещо більше за це, внутрішній нерухомий рушій синхронний до певного зовнішнього, що приводить до руху все живе навколо. Та на думку Мерло-Понті, відповідь на питання Августина про можливу зустріч людини з вічністю Бога полягає в тому, що з вічністю можна зустрітись «в серці досвіду часу, а не в інтемпоральному суб'єкті, що його покладає» (Мерло-Понті, 2001, с. 474).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Августин, Св. (1999). *Сповідь* (Ю. Мушак, Пер.). Основи.
- Аристотель. (2022). *Метафізика* (О. Панич, Пер.). Темпора.
- Бичко, І. (2000). Феноменологія Е.Гуссерля: методологічний поворот. У *Феноменологія і філософський метод: Щорічник* (сс. 21–28). Тандем.
- Болтівець, С. (2018). Мерло-Понті Моріс. У І. Дзюба, А. Жуковський & М. Железняк (Ред.), *Енциклопедія Сучасної України* (Т. 20). Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.
- Вахтель, А. (2017). Феноменологія і натуралізм: Від феноменологічної критики натуралізму до натуралізації феноменології [Дисертація на здобуття доктора педагогічних наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка].
- Вахтель, А. (2019). Сучасна українська феноменологічна термінологія і підходи до перекладу «Картезіанських медитацій» Едмунда Гусерля. *Sententiae*, 2, 37–50.
- Гайдеггер, М. (2007). *Дорогою до мови* (В. Кам'янець, Пер.). Літопис.
- Гусерль, Е. (2020). *Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії. Книга 1. Загальний вступ до чистої феноменології* (В. Кебуладзе, Пер.). Фоліо.
- Гусерль, Е. (2021). *Картезіанські медитації. Вступ до феноменології* (А. Вахтель, Пер.). Темпора.
- Гурвіч, А. (2015). Щодо інтенційності свідомості. *Філософська думка*, 5, 14–29.
- Донець, І. (2011). Споглядання як зміст «Я» у Платона, Аристотеля та Плотіна. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*, 24, 131–137.
- Журавльова, Т. (2003). Час як феномен людської життєдіяльності [Дисертація на здобуття доктора педагогічних наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка].

- Журавльова, Т. (2011). «Дофеноменологічна» концепція Brentano як тло для розвитку феноменології та аксіології XIX–XX століття. *Гуманітарний журнал*, 3–4, 82–88.
- Кант, І. (2000). *Критика чистого розуму* (І. Бурковський, Пер.). Юніверс.
- Кант, І. (2015). *Пролегомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука* (І. Мірчук, Пер.). Фоліо.
- Кант, І. (2022). *Критика сили судження* (В. Терлецький, Пер.). Темпора.
- Кебуладзе, В. (2012). Пасивна синтеза й активність свідомості. *Філософська думка*, 2, 30–46.
- Кебуладзе, В. (2013). Поняття досвіду в фундаментальній онтології Мартина Гайдегера та в екзистенціальній феноменології Жан-Поля Сартра і Мориса Мерло-Понті. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 4, 22–25.
- Кебуладзе, В. (2015). Конститутивна феноменологія природної настанови Альфреда Шюца й об'єктивна герменевтика Ульриха Овермана. *Докса*, 2, 146–156.
- Кебуладзе, В. (2020). *Феноменологія досвіду. Дух і літера*.
- Кебуладзе, В. (2021). *Феноменологічна психологія і феноменологічна соціологія*.
- Кошарний, С. (1996). Ідея генетичної феноменології в теоретичній спадщині Гуссерля. *Наукові записки НаУКМА : Філософія та релігієзнавство*. 33–40.
- Кошарний, С. (1998). Поняття «життєвий світ» і джерела його походження у феноменології Гуссерля. *У Магістеріум. Вип.1. Історико-філософські студії* (сс. 10–22). Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія».
- Кошарний, С. (2005). *Феноменологічна концепція філософії Е. Гусерля: критичний аналіз*. Український центр духовної культури.
- Малицька, Н. (2009). Феноменологічна соціологія Альфреда Шюца: об'єктивістський та культурно-аналітичний контекст. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки*, 12, 100–107.

- Мерло-Понті, М. (2001). *Феноменологія сприйняття* (О. Йосипенко & С. Йосипенко, Пер.). Український Центр духовної культури.
- Мерло-Понті, М. (2003). *Видиме й невидиме* (Є. Марічев, Пер.). Видавничий дім «КМ Академія».
- Панич, О. (2016). Аристотелева «усія»: між субстанцією, сутністю і неперекладністю. *Філософська думка*, 5, 33–49.
- Приходько, В. (2020). «Мерло-Понті живий». Філософський начерк. *Granite of science*. <https://un-sci.com/ru/2020/03/09/merlo-ponti-zhivij-filosofskij-nacherk/>
- Причепій, Є. (1971). *Феноменологічна теорія свідомості Е. Гуссерля*. Наукова думка.
- Причепій, Є., Анучіна, В., Горобенко, Я., & Дзюба, Я. (2023). Феноменологія знаків долі. *Sententiae*, 1, 186–208.
- Синиця, А. (2012). Концепт інтенціональності: феноменологічний та аналітичний виміри. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: філософія, соціологія, політологія*, 22, 3–7.
- Шюц, А., & Лукман, Т. (2004). *Структури життясвіту* (В. Кебуладзе, Пер.). Український Центр духовної культури.
- Aguiar de Sousa, L. (n. d.). *Merleau-Ponty on Time in the Phenomenology of Perception*. Academia.edu. https://www.academia.edu/41535012/Merleau_Ponty_on_Time_in_the_Phenomenology_of_Perception
- Al-Saji, A. (2009). An Absence that Counts in the World: Merleau-Ponty's Later Philosophy of Time in Light of Bernet's "Einleitung". *Journal of the British Society for Phenomenology*, 40(2), 207–227.
- Andersen, H. K. & Grush, R. (2009). A Brief History of Time-Consciousness: Historical Precursors to James and Husserl. *Journal of the History of Philosophy*, 47(2), 277–307.

- Barber, M. (2018). Schutz and Gurwitsch on Agency. In D. Zahavi (Ed.), *The Oxford Handbook of the History of Phenomenology* (pp. 268–285). Oxford University Press.
- Belvedere, C. (2007). Phenomenology and the Social Sciences: A story with no beginning. *Sociedad (B. Aires)*, 2(25), 1–12.
- Berg, A. (2015). *Phenomenalism, phenomenology, and the question of time: A comparative study of the theories of Mach, Husserl, and Boltzmann*. Lexington Books.
- Bergson, H. (1950). *Time and Free Will: An Essay on the Immediate Data of Consciousness* (F. L. Pogson, Transl.). George Allen & Unwin LTD.
- Brentano, F. (1874). *Psychologie vom empirischen Standpunkt*. Verlag von Duncker & Humblot.
- Brentano, F. (1976). *Philosophische Untersuchungen zu Raum, Zeit, und Kontinuum*. Felix Meiner.
- Brentano, F. (1988). *Philosophical Investigations on Time, Space and the Continuum* (B. Smith, Transl.). Routledge.
- Brentano, F. (1995). *Psychology from an Empirical Standpoint* (A. Rancurello, D. B. Terrell & L. McAlister, Transl.). Routledge.
- Cairns, D. (2013). *Conversations with Husserl and Fink*. Springer Science & Business Media.
- Chisholm, R. M. (1981). Brentano's Analysis of the Consciousness of Time. *Midwest Studies in Philosophy*, 6(1), 3–16.
- Dainton, B. (2010). *Temporal Consciousness*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/consciousness-temporal/>
- Dastur, F. (2000). Phenomenology of the Event: Waiting and Surprise. *Hypatia*, 15(4), 178–189.
- Dimitriu, C. (2014). The Protention-retention asymmetry in Husserl's conception of Time consciousness. *Praxis Filosófica*, 37, 209–229.

- Fisette, D. (2015). Brentano's theory of consciousness revisited. Reply to my critics. *Argumentos*, 7(3), 13–35.
- Fréchette, G. (2017). Brentano on Time-Consciousness. In U. Kriegel (Ed.), *Routledge Handbook of Franz Brentano and the Brentano School* (pp. 75–86). Routledge.
- Gallagher, S. (1998). *The inordinance of time*. Northwestern University Press.
- Grosseteste, R. (1930). On Truth. In *Selections from Medieval Philosophers* (R. McKeon, Transl.; pp. 259–288). Charles Scribner's Sons.
- Heidegger, M. (1967). *Sein und Zeit*. Max Niemeyer Verlag Tübingen.
- Heidegger, M. (2001). *Being and time* (J. MacQuarrie & E. Robinson, Transl.). Blackwell.
- Heidegger, M. (1985). *History of the Concept of Time: Prolegomena* (T. Kisiel, Transl.). Indiana University Press.
- Hume, D. (1896). *A Treatise of Human Nature* (L. Selby-Bigge, Ed.). Clarendon Press.
- Husserl, E. (1901). *Logische Untersuchungen* (Bd. II). Max Niemeyer Verlag.
- Husserl, E. (1929). *Formale und Transzendente Logik*. Max Niemeyer Verlag.
- Husserl, E. (1954). *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie: Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie*. Martinus Nijhoff.
- Husserl, E. (1964). *The Phenomenology of Internal Time-Consciousness* (J. S. Churchill, Transl.). Indiana University Press.
- Husserl, E. (1966). *Zur Phänomenologie des Inneren Zeitbewusstseins (1893–1917)*. Nijhoff.
- James, W. (1890). *The Principles of Psychology*. H. Holt.
- Kelly, M. R. (2016). *Phenomenology and the Problem of Time*. Macmillan Publishers Ltd.
- Kelly, S. (2005). Temporal awareness. In A. Thomasson & D. Woodruff (Ed.), *Phenomenology and Philosophy of Mind*. Clarendon Press.
- Klincewicz, M.W. (2013) Time, unity, and conscious experience [A dissertation submitted to the Graduate Faculty in Philosophy in partial fulfillment of the

- requirements for the degree of Doctor of Philosophy, The City University of New York].
- Kolomiichenko, V. (2024). Edmund Husserl's internal time-consciousness concept. In *International Scientific Conference "The Days of Science of the Faculty of Philosophy"* (pp. 81–83). Kyiv University.
- Kraus, O. (1930). Zur Phänomenognoſie des Zeitbewußtſeins. *Archiv für die gesamte Psychologie*, 75, 1–22.
- Kraus, O. (1976). Toward a Phenomenology of Time Consciousness. In L. McAlister (Ed.), *The Philosophy of Franz Brentano* (pp. 224–239). Duckworth.
- Küng, G. (1973). Husserl On Pictures Intentional Objects. *Philosophy Education Society Inc.*, 26(4), 670–680.
- Locke, J. (1975). *An Essay Concerning Human Understanding*. Oxford University Press.
- Merlo-Ponty, M. (2005). *Phenomenology Perception* (C. Smith, Transl.). Taylor and Francis e-Library.
- Moran, D., & Cohen, J. (2012). *The Husserl Dictionary*. Continuum/Bloomsbury.
- Mulligan, K. (2004). Brentano on the mind. In D. Jacquette (Ed.), *The Cambridge Companion to Brentano*. Cambridge University Press.
- Reid, T. (1785). *Essays on the Intellectual Powers of Man*. John Bell.
- Rose, N., Myerson, J., Roediger III, L., & Hale, S. (2010). Similarities and Differences Between Working Memory and Long-Term Memory: Evidence From the Levels-of-Processing Span Task. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 36(2), 471–483.
- Sallis, J. (1971). Time, subjectivity, and the phenomenology of perception. *Modern Schoolman*, 48, 343–358.
- Scheler, M. (1923). *Wesen und Formen der Sympathie*. Cohen.
- Schutz, A. (1932). *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*. Verlag von Julius Springer.
- Schutz, A. (1967). *The phenomenology of the social world* (G. Walsh & F. Lehnert, Transl.). Northwestern University Press.

- Sieroka, N. (2015). *Leibniz, Husserl, and the Brain*. Palgrave Macmillan.
- Smith, B. (1987). The Substance of Brentano's Ontology. *Topoi*, 6(1), 39–49.
- Sokolowski, R. (1964). Immanent Constitution in Husserl's Lectures on Time. *Philosophy and Phenomenological Research*, 24(4).
- Sokolowski, R. (1970). *The Formation of Husserl's Concept of Constitution*. Springer Netherlands.
- Specious present. (2018). In *APA Dictionary of Psychology*. <https://dictionary.apa.org/specious-present>
- Stern, W. (2005). Mental Presence-Time (Warren, N. Transl.). In C. Wolfe (Ed.), Vol. V. *The New Yearbook for Phenomenology and Phenomenological Research* (pp. 310–359). College Publications.
- Stumpf, C. (1919). Erinnerungen an Franz Brentano. In O. Kraus (Ed.), *Franz Brentano. Zur Kenntnis seines Lebens und seiner Lehre*. Beck.
- Stumpf, C. (1976). Reminiscences of Franz Brentano. In L. McAlister (Ed.), *The Philosophy of Franz Brentano*. Duckworth.
- Thomassoin, A. L. (2000). After Brentano: A One-Level Theory of Consciousness. *European Journal of Philosophy*, 8(2), 190–209.
- Thomé, S. C. (2013). The critique of the constitution model of “apprehension - content of apprehension” in Husserl's On the Phenomenology of the Consciousness of Internal Time. *Meta: Research in Hermeneutics, Phenomenology, and Practical Philosophy*, 5(2), 298–314.
- Toadvine, T. (2016). *Maurice Merleau-Ponty*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/merleau-ponty/>
- Trujillo, J. (2018). Intersubjectivity and the Sociology of Alfred Schutz. *Bulletin d'Analyse Phénoménologique*, 14(7), 1–30.
- Ward, J. (1886). Psychology. In *Encyclopaedia Britannica* (9th Ed., Vol. 20, pp. 37–85). Black.
- Williford, K. (2013). Husserl's hyletic data and phenomenal consciousness. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 12(3), 501–519.